Werkprogramma 2010

InnovationNetwork
Reinventing Agribusiness and Rural Areas
Postbus 19197
3501 DD Utrecht
tel.: 070 378 5653
internet: www.innovatienetwerk.org
Het ministerie van LNV nam het initiatief tot en financiert InnovatieNetwerk.

ISBN: 978 – 90 – 5059 – 409 – 7
Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.
Rapportnr. 10.3.062, Utrecht, januari 2010.

Voorwoord

Voor u ligt het werkprogramma van InnovatieNetwerk voor 2010. Een werkprogramma dat is gebaseerd op de vijfjarenagenda zoals deze is vastgesteld eind 2005. 'Work in progress' dus, maar dat wel in een tijd van beroering die ook ons niet ongemoeid laat. De economische crisis zorgt ervoor dat meerdere agrarische sectoren het moeilijk hebben. Dat zet de bereidheid om te investeren in innovatie onder druk. We merken dat ook in onze ruimtelijk georiënteerde concepten, waar projectontwikkelaars en bouwondernemingen de nodige terughoudendheid betrachten. Gelukkig ziet de overheid in dat een van de manieren om uit deze crisis te komen, een sterke gerichtheid op innovatie is. Innovatie blijft dan ook hoog op de nationale en Europese politieke agenda staan, hopelijk ook in tijden van zware bezuinigingen. Maar naast de economische crisis is er meer. De steeds terugkerende spanning tussen natuurontwikkeling en de samenleving, de naar het lijkt toenemende invloed van de dierhouderij op de gezondheid van mensen, de zorg over de vraag hoe wij straks 9 miljard mensen gaan voeden, gecombineerd met de maatschappelijke weerstand tegen industrialisering van de productie. De wereld om ons heen staat dus niet stil.

2010 is het laatste jaar van de tweede periode van InnovatieNetwerk. Dat betekent dat we in 2010 meerdere van onze concepten willen afronden. En afronden betekent ervoor zorgen dat ze in de praktijk gaan landen. Welke dat zijn, wordt per thema in het werkprogramma aangegeven. Dat afronden is ook van belang om ruimte te kunnen maken voor een nieuwe agenda voor de volgende periode. Want ook na 2010 ligt er in onze ogen nog een scala aan (hardnekkige) vraagstukken die om ingrijpende innovaties vragen. Vraagstukken die niet opgelost zullen worden door dingen een beetje beter te doen. Om er een paar te noemen:

- Het veehouderijsysteem is op vele vlakken kwetsbaar: milieu, dierenwelzijn, overdracht van dierziekten op de mens, ruimtelijke inpassing, effecten op biodiversiteit buiten onze grenzen. Dit vraagt om een totaal 'redesign' van de veehouderij waarin al deze vraagstukken op een samenhangende wijze worden geadresseerd: naar een integraal duurzame veehouderij.
- De voortdurende spanningen tussen natuurdoelen en economie, de taaiheid in het realiseren van nieuwe natuur/het afmaken van de EHS en de financierbaarheid (van de aanleg én het beheer) van onze natuur (en landschap) zijn hardnekkige vraagstukken. Deze vragen om een nieuw natuurverhaal met maatschappelijk draagvlak, om nieuwe concepten voor betrokkenheid en financiering, en om nieuwe benaderingen voor de ruimtelijke realisatie van natuur. Maar ook om de beantwoording van de fundamentele vraag hoe we met (de prijsvorming van) grond omgaan.
- Oplossingen voor duurzaamheid en gezondheid worden veelal gezocht aan de kant van de productie. Maar misschien is eerder de vraag welke eetcultuur bij een duurzame en gezonde samenleving past. En wat zijn dan de gevolgen van die duurzame eetcultuur voor de productie?

En zo zijn er meer vraagstukken die om een heel nieuwe aanpak vragen. De behoefte en noodzaak om vanuit een 'vrije ruimte' grensverleggende doorbraken te ontwikkelen, blijft in onze ogen dan ook volop aanwezig. Gevoed door ons netwerk gaan we dan ook graag met onze eigenaar LNV in gesprek over de prioriteiten voor de periode na 2010.

Dr. J. Kremers,
Voorzitter InnovatieNetwerk

Inhoud

1. Inleiding 1

2. Voortgang realisatie doelstellingen 2010 5

2.1 Robuuste concepten 5
2.2 Effecten in de praktijk 6
2.3 Conclusies 15

3. Werkprogramma 19

3.1 Ruimte Creëren 20
3.2 Duurzaam Ondernemen 24
3.3 Gezonde Samenleving 28
3.4 Professionaliseren door Leren 31
3.5 Monitoring en Evaluatie 32
3.6 Communicatie 32
3.7 Begroting 33

Bijlage 1: Concepten Thema 'Ruimte Creëren' 37

Bijlage 2: Concepten Thema 'Duurzaam Ondernemen' 57

Bijlage 3: Concepten Thema 'Gezonde Samenleving' 107

1. Inleiding

InnovatieNetwerk heeft tot taak het ontwikkelen én in de praktijk doen brengen van grensverleggende innovaties (gericht op sprongen in duurzaamheid) in relatie tot de beleidsdomeinen van het ministerie van LNV. Het bijzondere schuilt niet alleen in het grensverleggende karakter van ons werk, maar ook in de ambitie om grensverleggende innovaties in de praktijk gerealiseerd te krijgen. Daarvoor zijn in 2009 forse nieuwe stappen gezet. Datagarden, Bouwen met Groen en Glas, Knooperven, Tijdelijke Natuur, Innofisk, Grassa, Koeientuin en iBanana zijn enkele voorbeelden van innovaties die daadwerkelijk naar de praktijk zijn gebracht.
InnovatieNetwerk is een instrument van de minister van LNV, maar neemt hierbij een onafhankelijke positie in. Daarbij ligt de verantwoordelijkheid bij een bestuur met mensen uit de overheid, het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen.

Dit werkprogramma richt zich niet op een breed publiek. Het is primair gericht op verantwoording naar en besluitvorming in het Bestuur van InnovatieNetwerk, waarna het voor advies wordt voorgelegd aan de minister van LNV. De meer toegankelijke communicatie over ons werk loopt via de website, rapporten, nieuwsbrieven en conceptwijzers.

InnovatieNetwerk werkt aan drie inhoudelijke thema's:
- Ruimte Creëren,
- Duurzaam Ondernemen,
- Gezonde Samenleving.

In Hoofdstuk 2 van dit werkprogramma wordt de huidige stand van zaken afgezet tegen de door het bestuur van InnovatieNetwerk vastgestelde targets voor 2010. Daarbij wordt ook de voortgang ten opzichte

van een jaar geleden aangegeven. Duidelijk is dat we goed op weg zijn en dat de doelstellingen worden gehaald.

De projecten van InnovatieNetwerk zijn vanuit hun aard meerjarig van karakter. Dit werkprogramma heeft dan ook het karakter van een rijdende trein, waarin op onderdelen wordt bijgestuurd. In Hoofdstuk 3 wordt per thema een totaaloverzicht gegeven en wordt met name ingegaan op de elementen waarin veranderingen optreden in 2010 ten opzichte van het afgelopen jaar. Tevens wordt per (sub)thema aangegeven wat we in 2010 gaan proberen succesvol af te ronden. In de bijlagen wordt een volledig overzicht gegeven van de stand van zaken van onze projecten.

2010 is het laatste jaar van de tweede vijfjaarsperiode van InnovatieNetwerk. Evaluatie zal medio 2010 plaatsvinden. We zullen hier zelf een belangrijke bijdrage aan leveren. Ook wordt een nieuwe agenda voorbereid. LNV zal naar verwachting een sterkere inbreng hebben in die nieuwe agenda. Daarover is contact met de directie Kennis & Innovatie van LNV. Ook zijn we betrokken in het proces van de Kenniskamers, die belangrijke bouwstenen voor die agenda op zouden moeten leveren.
In de afgelopen periode is een brede agenda gehanteerd. Dit had als voordeel dat veel grensverleggende kansen konden worden gepakt. Dit past bij serendipiteit (toeval) als belangrijk karakter van innovatieprocessen. Als nadeel zou kunnen worden ervaren een te beperkte focus op een selectief aantal onderwerpen. Dit zal een belangrijk discussiepunt vormen voor de nieuw op te stellen agenda.

InnovatieNetwerk verricht zijn werk met een breed netwerk van partijen en mensen. We zouden niet zonder hen kunnen. Het gaat daarbij in veel gevallen meer om (inspirerende) mensen dan om organisaties. De Bsik-programma's 'Habiforum' en 'Leven met Water', waar we nauw mee samenwerkten, zullen in 2010 stoppen. 'TransForum' loopt nog een jaar door. Daarnaast hebben we allianties met het bedrijfsleven in de glastuinbouw (via SIGN), in de melkveehouderij (via Courage), de akkerbouw (via Kiemkracht) en via het Visserij InnovatiePlatform (VIP) met de Noordzeevisserij. We onderhouden intensieve contacten over meerdere onderwerpen met de ministeries van VROM, EZ, V&W en vooral LNV, en op conceptniveau met provincies en gemeenten.

2. Voortgang realisatie doelstellingen 2010

In 2006 is de tweede periode van InnovatieNetwerk ingegaan. Deze loopt tot en met 2010. Bij de start van deze nieuwe periode zijn door het bestuur van InnovatieNetwerk nieuwe targets geformuleerd. In dit hoofdstuk wordt de huidige stand van zaken afgezet tegen deze targets.

De targets voor 2010 zijn:
InnovatieNetwerk heeft 30 'robuuste' grensverleggende concepten ontwikkeld, waarvan 15 hun betekenis hebben gekregen in de praktijk.

Hierbij worden niet meegerekend de concepten die in 2005 al werden aangemerkt als robuust en die toen reeds in de praktijk tot werking waren gekomen. Deze komen hier ook niet meer aan bod (bijvoorbeeld 'Smaaklessen', 'Kas als Energiebron' en 'Tuinbouwcluster Academie'). Concepten die in 2005 werden aangemerkt als robuust, maar die toen nog onvoldoende praktijkeffecten hadden, worden hier uitsluitend meegenomen voor wat betreft hun praktijkimpact.

2.1 Robuuste concepten

Onder een 'robuust concept' wordt verstaan: een concept dat in voldoende mate is uitgewerkt om de eerste stappen richting realisatie in de praktijk te zetten. De met een * gemarkeerde concepten zijn ten opzichte van vorig jaar nieuwe concepten die het stadium van 'klaar voor implementatie' hebben bereikt. Dat betekent dat op dit moment 37 concepten kunnen worden aangemerkt als robuust. De doelstelling is hiermee ruimschoots gehaald.

Ruimte Creëren

Singelgolf
Nieuwe Marken
Zandgenoten
Waterwoonterpen
Parels in het landschap*
Knooperven
Rieteconomie
Recreatie (faciliteit)
Netlandschap

Duurzaam Ondernemen

Zonneterp/Nieuwe Nuts
Last van Sturing/Via Via
Programma Flowers en Food
Zilte Proeftuin
Weerbaar Vee
Energieneutrale zuivelketen
Waterhouderij
Grassa!
Blue and Green
Blue Challenge*
Agrotransport op groen gas*
Datagarden*
Bioport
Tuinbouwclusterinnovatiefonds
Flowerport China
Cowmunity
Mariene Parken
Powerfarms
Fotonenboer
Zuivelnatuur*
Algen en oesters*
Koeientuin*

Gezonde Samenleving

Bouwen met Groen en Glas
Streekstations
Celebrate Food
Oerdis
Debatteren met stickers/iBanana
Waardenpas*

'Susteïne' is afgevoerd als robuust concept, omdat de economische haalbaarheid toch onvoldoende bleek.

2.2
Effecten in de praktijk

InnovatieNetwerk beoogt niet alleen concepten te ontwikkelen, maar deze ook tot betekenis te laten komen in de praktijk. Het gaat ons immers niet om het idee, maar om de maatschappelijke impact. Onze primaire insteek hierbij is om partijen daadwerkelijk tot implementatie te doen komen in een pilot. De kernfunctie hiervan is te laten zien dat het ook echt anders kan. Hopelijk doet goed voorbeeld dan goed volgen. Maar daarnaast zijn er indirecte effecten mogelijk: het basisidee van het concept is bijvoorbeeld opgenomen in nationaal, regionaal of lokaal beleid en kan geleid hebben tot aanpassing van regelgeving, of is onderwerp geworden van publiek debat. Overigens is dit minstens net zo belangrijk voor het tot stand brengen van een omslag als het realiseren van één pilot.

In 2009 zijn vooral op het vlak van realisatie forse stappen gezet. Zo zijn dit jaar beslissende stappen richting realisatie (in ten minste een pilot) gezet voor Tijdelijke Natuur, Knooperven, Nieuwe Marken, Innofisk (Volendam), Datagarden, Fotonenboer, Koeientuin, Grassa!, iBanana en Waardenpas. Eind 2008 was dat voor 8 andere concepten al het geval. In totaal zijn op dit moment voor 40 concepten aantoonbare praktijkeffecten zichtbaar (zie onderstaand overzicht). Voor 18 zal dit op korte

termijn al uitmonden in daadwerkelijke realisatie of is dat al gebeurd. Ook op dit vlak wordt de doelstelling dus gehaald. Het is goed om te zien dat ons werk zeker niet louter tot papier leidt.

Onderstaand volgt een korte samenvatting van de praktijkeffecten van de verschillende concepten. Het overzicht van praktijkeffecten sluit niet een op een aan met de lijst van robuuste concepten in Paragraaf 2.1. Dat heeft de volgende redenen:

- Tijdelijke natuur, Nieuwe Rivieren, Nieuwe Dorpen, Buurderij, Agrocentrum en Innofisk werden in 2005 al aangemerkt als robuuste concepten en komen daarom in dit hoofdstuk alleen terug voor wat betreft de praktijkeffecten.
- Bij een aantal concepten is er een integratie tussen conceptontwikkeling en experimenteren in de praktijk. Er zijn dus al wel praktijkeffecten, maar de conceptontwikkeling loopt ook nog door. Dit geldt voor: Work is Gaming, Klimaatreddende bodem, Neusje van de Zalm en Gezonde Wijk.

Ruimte Creëren

Netlandschap

- In Amstelland bij Amsterdam is de Stichting 'Beschermers Amstelland' actief. De ambitie is om met het gedachtegoed uit Netlandschap, het landschapsbeheer te organiseren via lokale agrarische bedrijven. De daarvoor benodigde financiering wordt gezocht bij overheden en bedrijfsleven (o.a. Zuidas, Triodos Bank, Nationaal Groenfonds, gemeente Amsterdam).
- Voor en met de gemeenten Wageningen, Veenendaal, Rhenen en Ede is een haalbaarheidsstudie naar een netlandschapachtige constructie uitgevoerd. Daaruit is onder andere het idee van de uitzichtgarantie naar voren gekomen, dat in de pers veel aandacht heeft gekregen. Nadere uitwerking van het concept 'Uitzichtgarantie' is opgestart met betrokkenheid van het Groenfonds.

Tijdelijke Natuur

- De Tweede Kamer heeft bij motie gevraagd Tijdelijke Natuur mogelijk te maken.
- LNV heeft een beleidslijn Tijdelijke Natuur ontwikkeld.
- In juli 2009 heeft de minister van LNV de eerste ontheffing Tijdelijke Natuur uitgereikt aan Haven Amsterdam.
- De gemeente Almelo heeft besloten een ontheffingsaanvraag in te dienen. Ook voor een aantal andere locaties zijn ontheffingsaanvragen van de grondeigenaren in voorbereiding.

Singelgolf

- Een golfbaanondernemer heeft het initiatief genomen om Singelgolf te realiseren. De ondernemer is actief in gesprek op verschillende locaties.
- Een groep boeren in de Hoekse Waard heeft het initiatief genomen om samen met InnovatieNetwerk een haalbaarheidsstudie te laten uitvoeren. Op basis van de resultaten daarvan wordt besloten of, en zo ja hoe, de realisering van een Singelgolfbaan opgepakt wordt.

Nieuwe Rivieren

- Een ondernemend gezelschap heeft de discussie over realisatie van een Nieuwe Rivier in park Lingezeegen (Betuwe) gestart. Dit met het doel de beslissing over de waterambitie in het Park Lingezeegen, die in 2011 zal worden genomen, te beïnvloeden.
- De provincie Limburg is samen met gemeenten gestart met een planstudie voor het gebied Ooijen-Wanssum. In deze studie is het gedachtengoed van Nieuwe Rivieren meegenomen.
- Samen met Staatsbosbeheer wordt in Ooijen-Wanssum het gedachtegoed ingezet bij de gezamenlijke ontwikkeling van een klimaatbuffer op het terrein van Staatsbosbeheer.
- In het publieksparticipatieproces in Arnhem (Stadsblokken-Meinerswijk) is het ontwerp voor een Nieuwe Rivier actief ingebracht.
- Op verzoek van de provincie Overijssel heeft InnovatieNetwerk de plannen voor een bypass in Kampen kritisch beoordeeld. Dit heeft geleid tot aanpassingen in het ontwerp.
- De essentie van Nieuwe Rivieren komt terug in het door de provincie Gelderland geëntameerde project 'Waalweelde'.

Zandgenoten

- In de regio Malden (Gelderland) en Molenhoek (Limburg) is samen met een aantal partijen een proces op gang gebracht dat moet leiden tot een duurzame inrichting van het verrommelde gebied tussen deze twee gemeenten. Zandwinning zou in deze gebiedsontwikkeling een belangrijke rol kunnen spelen.

Knooperven

- De gemeenteraad van Tubbergen heeft het concept omarmd, financiële middelen ter beschikking gesteld en planologische ruimte aangeboden. De gemeente Tubbergen heeft in juni 2009 een eerste erf aangekocht om het concept in de praktijk te realiseren.
- De provincie Overijssel heeft Knooperven in haar Omgevingsvisie opgenomen. De provincie ziet Knooperven als een manier om doelstellingen op het gebied van versterking van het landschap, behoud van cultuurhistorie, recreatief medegebruik, versterking van de landbouwstructuur en het ontwikkelen van nieuwe landelijke woonmilieus met elkaar te verknopen.
- Interesse in Noord-Brabant voor het concept heeft o.a geleid tot vragen van de D'66-statenfractie. Zij hebben Gedeputeerde Staten gevraagd om het concept Knooperven te bestuderen en te bekijken of het systeem (of elementen hiervan) in Brabant toepasbaar kan zijn en of er een proefproject gestart zou kunnen worden.

Recreatie (faciliteit)

- Een aantal vooraanstaande ondernemers uit de sector recreatie heeft, op initiatief van InnovatieNetwerk, het Manifest van Hattem opgesteld.
- Het Manifest heeft het ministerie van LNV ertoe gebracht om samen met VROM en EZ te kijken of een Innovatieprogramma voor de Recreatie (werktitel 'Recreatie en Ruimte') kan worden ontwikkeld. Een haalbaarheidsstudie is uitgevoerd, met de conclusie dat zo'n programma kansrijk is.
- De bovengenoemde ministeries hebben in hun reactie op het VROM-Raad-advies over Vrije Tijd en Toerisme 'Groeten uit Holland' verwezen naar het Manifest en het op te zetten Innovatie-

Programma.
- LNV heeft een InnovatieTafel Recreatie ingesteld, waarin ondernemers, overheden, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties gezamenlijk overleggen over de Innovatieagenda voor het Innovatie-Programma. Het programma is in een 'lightversie' begin 2009 zelfstandig van start gegaan. Daarmee is het gestelde doel bereikt.

Parels in het Landschap
- In 2005 heeft InnovatieNetwerk geparticipeerd in een project gericht op glastuinbouwontwikkeling in de Zuidplaspolder, ook in relatie tot wonen en andere bedrijvigheid.
- In 2007 is voor twee locaties, van 50 en 80 ha, een complete inrichtingsschets gemaakt, waarbij woningen, bedrijventerreinen en glastuinbouw zijn geïntegreerd. Dit samen met o.a. Dura Vermeer, Amvest, Vestia en de Stichting Glastuinbouw Zuidplaspolder. In 2008 is het plan met Amvest verder uitgewerkt. De huidige situatie in de bouwwereld leidt tot vertraging.
- In 2009 is dit plan verder uitgewerkt in een groter plangebied in samenwerking met Wayland Development.

Nieuwe Dorpen
- In de gemeente Dantumadeel is de ambitie uitgesproken dat men nieuwe woonmilieus volgens het principe van Nieuwe Dorpen wil realiseren.
- De provincie Noord-Brabant heeft in samenspraak met Innovatie-Netwerk het gedachtegoed gebruikt als input voor haar volgende generatie gebiedsgericht beleid.

Nieuwe Marken
- In Oost-Nederland hebben een projectontwikkelaar en een terreinbeherende organisatie besloten om actief deel te nemen in de realisering van het concept in de praktijk. Aan de verwerving van de benodigde gronden wordt actief gewerkt.
- In West-Nederland heeft een woningbouwcoöperatie besloten om actief deel te nemen aan het in de praktijk realiseren van het concept. Een geschikte locatie is gevonden. Een groot deel van de benodigde gronden is reeds verworven. Voor de ontbrekende gronden is de verwerving gestart.

Waterwoonterpen (voorheen Duinwonen)
- Het concept is uitgewerkt voor een tweetal kansrijke locaties, waaronder Mijdrecht.
- Het concept maakt onderdeel uit van het aanbod aan de minister van VROM door een consortium van Habiforum, Leven met Water en InnovatieNetwerk om de ambities van de Structuurvisie Randstad 2040 te helpen realiseren.

Duurzaam Ondernemen

Buurderij
- Er is een businesscase uitgewerkt voor een Buurderij van 240 ha in de Haarlemmermeer. Intussen heeft de Buurderij-pilot een vaste plaats gekregen binnen de uitwerking van het toekomstige planologische kader voor deze regio.

- Voor een tweede Buurderij-pilot zijn intussen de kaders en functies uitgewerkt. Deze pilot zal deel gaan uitmaken van een nog te realiseren nieuw vestigingsgebied voor glastuinbouw in de Haarlemmermeer. De grondpositie voor realisering van de Buurderij binnen dit gebied is zeker gesteld.
- Een derde pilot is op Schouwen-Duiveland in voorbereiding. Ook hier is de grondpositie verzekerd. De uitwerking van de pilot is vertraagd door planologische onduidelijkheid in het omliggende gebied. Zodra die helderheid er is, zal een businesscase verder worden uitgewerkt.
- Daarnaast hebben ook in 2009 diverse contacten plaatsgevonden met belangstellende partijen die elders in Nederland de vestiging van een Buurderij overwegen. In enkele gevallen was sprake van concrete initiatieven.

Agrocentrum/Agroparken

- Met een consortium van ondernemers (varkenshouders, vergister, slachterij) is het ontwerp van een grootschalige variant van een Agropark voorbereid. Vanwege de maatschappelijke weerstand (burgerinitiatieven) tegen grootschalige varkenshouderij, blijft feitelijke realisatie van een Agrocentrum met varkens bestuurlijk zeer lastig.
- Wageningen UR gaat mogelijk een Agropark realiseren op haar proefterreinen in Flevoland.
- Het concept is volop in maatschappelijk debat, mede in relatie tot beweging naar schaalvergroting in de veehouderij. InnovatieNetwerk wordt door ministers van LNV en VROM betrokken in die discussie.
- De clustergedachte, een centraal element in het Agroparken-concept is mede de basis voor het Platform Agrologistiek; meerdere projecten van dit platform zijn ook gerelateerd aan dit gedachtegoed.
- Overname van het basisidee door anderen (o.a. 'Nieuw Gemengd Bedrijf', 'Ruraal Park', 'A1 Eiwitcorridor', 'Greenport China'). 'Nieuw gemengd Bedrijf' heeft van het Rijk een 'status aparte' gekregen (experimenteerruimte) en is de vergunningsfase door.
- Happy Shrimp Farm is gerealiseerd, in combinatie met teelt van zilte groenten (zie Blue and Green). In 2009 is het bedrijf helaas failliet gegaan.
- Agroparken is prominent onderdeel van de agenda van TransForum. Ook Wageningen UR is op dit vlak zeer actief.
- Samen met TransForum is de opzet van een Association for Sustainable Agroparks (werktitel) voorbereid. Dit is verder opgepakt door TransForum.
- In adviezen van gezaghebbende raden en instituten (RLG, RDA, Alterra, RIVM) zijn de potenties van Agroparken erkend. Een CLM-rapport in opdracht van Milieudefensie komt tot de conclusie dat de huidige aanvragen voor megastallen geen bijdrage leveren aan duurzaamheid. Dit in tegenstelling tot Agroparken.

Bioport

- Overeenkomstig het voorstel van InnovatieNetwerk is er een Platform Bioport opgericht, dat zich in eerste aanleg richt op de haven van Rotterdam. Andere havens kunnen aanhaken.
- In Terneuzen is een BioPark opgericht, en ook in de Eemshaven vindt clustervorming plaats volgens de principes van het Bioportconcept.

- Er worden in Rotterdam enkele pilots opgezet voor het meervoudig gebruik van biomassa door samenwerking tussen uiteenlopende sectoren.
- Bioport is opgenomen als een van de richtingen binnen het interdepartementale programma 'Biobased Economy'.

Mariene Parken
- Eneco heeft toegezegd om de mogelijkheden van wierenkweek in het Amalia-windpark te onderzoeken. De haalbaarheidsstudie is in 2009 gestart.
- Het ministerie van Economische Zaken heeft, mede op instigatie van InnovatieNetwerk, de SBIR-regeling opengesteld voor bedrijven die kennis en capaciteit willen opbouwen rond wierenkweek op zee.
- Kema bekijkt met vier energiebedrijven de mogelijkheden voor algenkweek binnen Energy-island.

Powerfarms
- Een integrale demo op een varkensbedrijf is in voorbereiding. De belangstelling vanuit het bedrijfsleven is duidelijk aanwezig.
- Er is via overleg met Productschap Diervoeders, VWA en LNV een opening gecreëerd voor de toelating van op mestcomponenten gekweekte algen als veevoer. Gesprekken met het veevoerbedrijfsleven over toepassing van algen in krachtvoer zijn gaande.

InnoFisk
- De EUREKA Umbrella InnoFisk en het Europese COST-programma continueren hun bijdragen. Naast de € 500.000 EUREKA-subsidie die voor het palingonderzoek in Nederland en Denemarken werd binnengehaald, wordt nu gewerkt aan een grote subsidieaanvraag ten behoeve van de productie van 'marine snow', de eerste voedselbron voor palinglarven en andere vislarven. De twee grote zeeaquaria van Nederland (Oceanium in Rotterdam en Burgers' Ocean in Arnhem) en Wageningen UR willen hier in participeren naast de Glasaal Volendam BV en ZFscreens in Leiden.
- Volendam is nu volop bezig om zich te ontwikkelen tot hét palingreproductiecentrum. De Gemeente Volendam heeft de bereidheid getoond om het pand Haven 154-156 beschikbaar te stellen voor de Glasaal Volendam BV en voor een palinginformatiecentrum.

Zonneterp
- Voor een groot ontwikkelingsproject in het Westland zijn de alternatieve sanitatietechnieken verder uitgewerkt. Mede dankzij de decentrale sanitatie scoorde het project hoog bij de FES-beoordeling (maatschappelijke kosten- en batenanalyse). Naar verwachting zullen 1200 woningen deze nieuwe vorm van sanitatie gaan toepassen.
- In hetzelfde Westland is de gesloten kas van Prominent bron van warmte voor een ontwikkelingsproject van Vestia, de woningbouwcorporatie. Vestia ontving een oorkonde van het ministerie van EZ voor het project, dat overigens nog in de planfase zit.

Nieuwe Nuts
- Het gedachtegoed is breed uitgedragen en vindt weerklank bij overheidsprogramma's, zowel op landelijk als gemeentelijk niveau. Zo heeft het ministerie van EZ de betrokkenheid van eindconsumenten

onder de noemer 'Power to the people' opgenomen in het transitieprogramma. Diverse gemeenten geven actief invulling aan Nieuwe Nuts, zoals Aalsmeer, dat samen met projectontwikkelaars en woningbouwvereniging lokale energiebedrijven gaat opzetten. Ook Westland, Amstelveen en Overbetuwe zijn actief met het gedachtegoed aan de slag gegaan.
- Met vier partijen vindt verbreding van de Nieuwe Nuts plaats: Centrum Innovatie Bouwkolom, Elannet, New Energy en CURNET. Met deze laatste partij is een implementatieprogramma opgezet voor de relatie met gebiedsontwikkeling.
- In 2009 zijn bedrijven opgericht conform het Nieuwe Nuts-principe in Culemborg (Thermo Bello) en op Texel.
- Mede op basis van een manifest van InnovatieNetwerk/SIGN over duurzame mogelijkheden van bodem, heeft de provincie Zuid-Holland haar beleid aangepast en staan zowel Noord-Holland als Gelderland bij pilots andere afwegingskaders voor.

Work is gaming
- Begin 2009 is een pilot van Work is Gaming op anthuriumbedrijf Rijnplant uitgevoerd. De werkgever was enthousiast en bijna 90% van de werknemers van RijnPlant had meer plezier in het werk.

Datagarden: het groenste datacenter ter wereld
- InnovatieNetwerk bracht Parthenon Datacentres en Agriport A7 bij elkaar en publiceerde een flyer met het concept en een paginavullend artikel in het Financieel Dagblad. De wereldwijde primeur komt in de Wieringermeer en zal stroom van tuinders gebruiken, en de door het datacentrum geproduceerde warmte leveren aan de tuinders. Naar verwachting zal in 2010 de eerste paal de grond in gaan.

Algen en oesters
- Verschillende marktpartijen nemen de ideeën over, waaronder stichting H2Organic, Hogeschool in Zeeland en Ingrepro. Een pilot in Zuid-Holland is voorbereid.

Programma Flowers en Food
- Het oorspronkelijk door SIGN/InnovatieNetwerk ontwikkelde programma is overgenomen en verder uitgewerkt door het bedrijfsleven en is in uitvoering genomen.

Tuinbouwclusterinnovatiefonds
- De engineeringregeling is in 2008 samen met LTO Groeiservice ontwikkeld. Deze partij draagt verder zorg voor de uitvoering met middelen van overheid en bedrijfsleven.
- In 2009 is de engineeringregeling in de praktijk toegepast; de benodigde middelen zijn voldoende voor 4-5 pilots.

Fotonenboer
- De eerste pilot is voorbereid in 2009. Een melkveehouder en leveranciers zijn geworven. De financiering is rond.

Weerbaar Vee
- Het principe is opgenomen in de LNV-nota 'Diergezondheid'.
- Het projectprogramma is door LNV geaccordeerd, waarmee in beginsel € 1,1 miljoen financiering voor de uitvoering beschikbaar is. Het consortium is verbreed met LTO-Noord, ZLTO en CRV.

Koeientuin
- Op een melkveebedrijf in Drenthe is een eerste experimentele Koeientuin gerealiseerd.
- Er is een proefopstelling met het nieuwe kunststofvloerconcept en de bijbehorende uitmestrobot gerealiseerd op een melkveebedrijf in de Achterhoek.

Energieneutrale zuivelketen
- Er zijn drie praktijkpilots gestart waarin energieproductie in de primaire sector wordt gekoppeld aan energiebenutting in de verwerkende zuivelindustrie. Een groep veehouders uit het Brabantse St. Oedenrode werkt samen met Campina, een veehouder in het Friese Koudum werkt samen met Friesland Foods, en in de Beemster bundelen veehouders en CONO hun krachten.
- Het concept voor een energieneutrale zuivelketen is door NZO en LTO opgepakt als een van de hoofdthema's voor het in 2008 gelanceerde Initiatief Duurzame Zuivelketen. Op 10 juli 2008 ging het Initiatief van start op een conferentie in Scheveningen, waar ons rapport 'Naar een energieneutrale zuivelketen, drie verkenningen in de praktijk' werd overhandigd aan de minister van LNV. Courage/InnovatieNetwerk blijft als 'denk- en ontwikkeltank' betrokken bij het NZO/LTO-initiatief.
- Inmiddels vindt het concept verdere navolging. Door melkveehouders en zuivelondernemingen zijn meerdere praktijkprojecten in voorbereiding genomen.

Agrotransport op Groen Gas
- Twee middelgrote zuivelcoöperaties (DOC Kaas en CONO) bereiden een pilot voor.

Grassa!
- Na 5 jaar van voorbereiding is door een ondernemend consortium de eerste experimentele grasraffinaderij van start gegaan in het Friese Oenkerk.

ZuivelNatuur
- Er is een samenwerkingsovereenkomst getekend voor de realisatie van dit concept. De samenwerkende partijen zijn: SBB, Natuurmonumenten, Rouveen Kaasmakers, La Place, twee melkveehouders en Courage.

Cowmunity
- Het concept heeft geleid tot stevige maatschappelijke debatten over schaalvergroting in de melkveehouderij.
- Drie ondernemers hebben dit gezamenlijk opgepakt en zijn inmiddels vergevorderd in de planontwikkeling en de vergunningsprocedures.

Klimaatreddende bodem
- In het kader van Europese Interregionale samenwerking is door Kiemkracht het internationale project 'Biochar: climate saving soils' opgezet. Dit is een project waarin 10 partijen uit 7 landen rond de Noordzee (Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Duitsland, België en Nederland) samenwerken om gezamenlijk de biochar-strategie voor Noordwest-Europa te ontwikkelen.

Het neusje van de zalm
- 'Vis van Dichtbij' is in 2009 gestart als een pilotproject met vissers, visafslag, verwerker van vis en Albert Heijn. LNV/AKV heeft hieraan ook een belangrijke bijdrage geleverd.

Gezonde Samenleving

Bouwen met groen en glas (BGG)
- Stichting Living Daylights gaat een vierjarig programma uitvoeren om het belang van planten in de gebouwde omgeving te borgen in bouwprocessen. Het Productschap Tuinbouw ondersteunt dit programma. Daarnaast gaat de tuinbouw nieuwe allianties aan met marktpartijen uit de bouwsector.
- Een van de grootste glasproducenten ter wereld, AGC, ontwikkelt samen met GSA de Smart Skin, een innovatief bouwmateriaal dat translucent is, warmte en koude kan oogsten en als stralingspaneel voor comfortabele ruimtes kan dienen.
- Twee gerenommeerde projectontwikkelaars (Blauwhoed en AM) hebben enkele tientallen woningen ontworpen en zijn de planologische procedures ingegaan om BGG-projecten te realiseren.
- Het ontwerp van Jon Kristinsson voor Villa Flora voor een spraakmakend tentoonstellings- en kantoorgebouw op de Floriade, heeft de financiële steun gekregen van Limburgse overheden. Hier zullen tal van partners, betrokken bij BGG, tijdens de Floriade 2012 aan een grote groep mensen aan de hand van dit voorbeeldgebouw, het belang van Bouwen met groen en glas tonen.
- Het ontwerp van de nieuwbouw van Christelijke Agrarische Hogeschool Dronten is een van de voorbeelden in de derde volledig herziene druk van 'Bouwen met groen en glas in uitvoering'. De directie heeft tot de bouw besloten nadat ze de eerste druk van het boek ontvangen had.
- Binnen drie maanden na publicatie waren al 700 exemplaren van de derde druk van het boek verkocht.
- Minister Verburg schonk een Groene wand aan haar Duitse collega tijdens de opening van de Grüne Woche in Berlijn. Dit was een van de groene wanden die InnovatieNetwerk liet ontwikkelen in het kader van Bouwen met groen en glas. De andere groene wand staat inmiddels in het hoofdgebouw van LNV.

Debatteren met stickers/iBanana
- De betrokken jongeren hebben een eigen naam gekozen voor het jongerenplatform dat zij op ons initiatief hebben opgericht: iBanana.
- Het iBanana-platform heeft de aandacht getrokken van zowel beleid (LNV) als bedrijfsleven (Tenq, Wessanen, Triodos).
- Via de eigen website en netwerken als Hyves voert iBanana campagnes uit die jongeren prikkelen om eigen thema´s in te brengen en discussies te starten over voeding.

Gezonde wijk
- Bewoners in Dordrecht hebben een tuin ontworpen volgens de herinneringenaanpak, en deze aan de gemeente gepresenteerd. De gemeente heeft daarop besloten om een deel van het terrein permanent in te richten, bij voorkeur volgens de voorgestelde ontwerpen. De aanleg van de tuin start in 2009.

Oerdis
- In samenwerking met de Radboud Universiteit is een Facebook-applicatie over Oerdis ontwikkeld die zich richt op jongeren. Ook is een Oerdis-groep opgezet onder LinkedIn. Zowel de Facebook-applicatie als de LinkedIn-groep wordt beheerd door de Stichting Oerdis via hun website.
- Oerdis wordt door betrokkenen opgevat als een benchmark voor 'gezond'. Met het LUMC (Hanno Pijl, Leids Universitair Medisch Centrum), het UMCG (Frits Muskiet, Universitair Medisch Centrum Groningen) en Wageningen UR (Harry Wichers) is een voorstel gemaakt voor een experiment voor het onderzoeken van het effect van een paleodieet op diabetes type II-patiënten.

Streekstations
- In Houten en Driebergen zijn partijen concreet geïnteresseerd in het realiseren van een Streekstation. In Houten is het Streekstation door de gemeente meegenomen in het Programma van Eisen van het Recreatief Transferium A27.

Waardenpas
- LNV-minister Verburg wil – aldus de in juli gepubliceerde beleidsagenda Duurzame voedselsystemen – de Waardenpas inzetten als instrument om consumenten te ondersteunen met het maken van bewustere koopkeuzes.

2.3 Conclusies

De omvang van de 'oogst' verschilt per thema. Dit is onder meer gekoppeld aan de ingezette capaciteit de afgelopen jaren. Door de allianties met SIGN, Courage en Kiemkracht is in een publiek-private samenwerking naar verhouding meer inzet gepleegd op het thema 'Duurzaam Ondernemen'. Liepen bij de thema's 'Duurzaam Ondernemen' en 'Ruimte Creëren' meerdere concepten uit de vorige periode door, het thema 'Gezonde Samenleving' heeft in 2006 een nieuwe start gemaakt. Dit weerspiegelt zich in de opbrengst, waarbij er de laatste twee jaar sprake is van een 'inhaalrace'. Tenslotte zijn praktijkeffecten het moeilijkst te bereiken in het ruimtelijke domein. Ruimtelijke impact en ingewikkelde procedures vergen een lange adem.

Het werkprogramma ligt goed op schema. De targets op het vlak van het aantal ontwikkelde robuuste concepten én de aantoonbare praktijkeffecten zijn op dit moment al gerealiseerd. Vooral op het vlak van realisatie in de praktijk verwachten we in 2010 nog belangrijke stappen te zetten, o.a. binnen het thema 'Gezonde Samenleving', waar

conceptontwikkeling én realisatie vaak gelijk oplopen. Kansrijke concepten voor stappen richting realisatie in 2010 zijn onder meer: Samen Goed Eten, Kantine van de Toekomst, Oerdis, Gezonde Wijk, Powerfarms, Nieuwe Nuts, Work is Gaming, Hiphapje, Algen en Oesters, Singelgolf en Netlandschap.

3. Werkprogramma

Dit hoofdstuk bevat de hoofdlijnen van ons werkprogramma voor 2010. Basis is de vijfjarenagenda zoals die is vastgesteld eind 2005. Deze agenda is weergegeven bij de korte themabeschrijvingen in het begin van iedere paragraaf. Vervolgens wordt er per thema aangegeven wat de status is van de verschillende concepten, welke er in 2010 nieuw worden opgepakt en welke om diverse redenen uit ons werkpakket zijn verdwenen. De status van de verschillende concepten wordt verdeeld in drie fases, die overigens in veel gevallen niet lineair verlopen:

- Oriëntatie (verkennen of en hoe een nog vaag idee potentie kan hebben),
- Ontwikkeling (de uitwerking richting een robuust concept),
- Realisatie (toepassing van het concept in de praktijk).

In totaal werkt InnovatieNetwerk in 2010 aan de ontwikkeling én realisatie in de praktijk van ruim 70 concepten. Een omvangrijk programma voor zo'n kleine organisatie.
Prioritering gebeurt in eerste aanleg op basis van onze opdracht. Conceptideeën moeten passen binnen onze grensverleggende taakstelling en de gehanteerde meerjarenagenda. We kunnen als organisatie veel aan, omdat het grootste deel van het werk gebeurt door partners in ons netwerk, veelal in opdracht van ons. Verder is de dynamiek binnen onze trajecten zodanig dat moeilijk vooraf te voorspellen is wat de vereiste inzet gedurende het jaar is. Net zoals gras niet harder groeit door eraan te trekken, wordt de snelheid van grensverleggende innovatieprocessen slechts deels bepaald door onze inzet. Ondanks de relatieve onvoorspelbaarheid van de benodigde inzet, is per thema wel aangegeven wat we in elk geval proberen af te ronden in 2010; ook om ruimte te maken voor concepten binnen de nieuwe agenda voor de komende periode. Afronden betekent in deze:

- De praktijktoepassing is gerealiseerd,
- Er is een onomkeerbaar besluit tot realisatie gekomen,
- Het concept is onderdeel geworden van regulier overheidsbeleid,
- Partijen pakken het concept verder zelf op en we kunnen het in vertrouwen aan hen overlaten,

of

- Het concept blijkt uiteindelijk in de praktijk toch onhaalbaar.

De aard van de concepten van InnovatieNetwerk vereist een meerjarige inzet om tot succes in de praktijk te komen. Weliswaar is het streven om een flink aantal concepten af te ronden; voor een groep andere concepten zal nog de nodige inzet nodig zijn na 2010.

3.1 Ruimte Creëren

3.1.1 Het thema

De centrale opgave in het thema 'Ruimte Creëren' luidt: hoe kun je komen tot een ontwikkelstrategie met betrekking tot de groene ruimte die zorgt voor voldoende aanpassing aan veranderende omstandigheden en wensen, met respect voor wat we als samenleving belangrijk vinden en willen behouden? Dit laatste betekent dat er ook ruimte moet zijn voor functies met minder direct economische kracht, zoals natuur.

Tot dusver domineren twee strategieën in de omgang met de ruimte. De eerste, en tot op heden belangrijkste, is die van ruimte beheersen. Denk hierbij aan functiescheiding en toelatingsplanologie, waarbij vooral omschreven staat wat niet mag in bepaalde gebieden. De tweede en recentere strategie is die van ruimte ontwikkelen, met als trefwoorden 'multifunctionaliteit' en 'ontwikkelingsplanologie'. Deze strategie sluit beter aan op de gewenste aanpassings- en ontwikkelingsmogelijkheden, en biedt meer ruimte voor economische ontwikkeling. Een valkuil is de aantasting van zwakke functies. Het is de uitdaging om de sterke punten van beide strategieën te combineren en de zwakke uit te bannen. Deze nieuwe ontwikkelingsstrategie bewaakt een duurzame en aantrekkelijke groei van gebieden en bezit daarnaast voldoende veerkracht om tegemoet te komen aan de veranderende omstandigheden. De nieuwe strategie, die we 'Ruimte Creëren' noemen, vindt haar basis in de kwaliteiten van gebieden.

Om de gewenste duurzame ontwikkeling van de groene ruimte mogelijk te maken, zet InnovatieNetwerk zich in om fysieke, bestuurlijke, sociaal-economische én mentale ruimte te creëren voor grensverleggende vernieuwingen.

De centrale innovatieopgaven binnen dit thema zijn ondergebracht in drie subdomeinen, die in het werkprogramma worden aangeduid als 'speerpunten':

- Landschap en Natuur,

- Water,
- Wonen en werken.

Speerpunt Landschap en Natuur
De innovatieopgave binnen het subdomein 'Landschap en Natuur' is om bewustzijn te creëren van de diverse waarden van groen. Dit vraagt om concepten die de dwarsverbanden tussen groen en bijvoorbeeld economische ontwikkeling goed blootleggen. Het uiteindelijke doel is om diverse partijen te verleiden om investeringen te doen die de kwaliteit van het groen handhaven of zelfs verbeteren, of die het draagvlak voor het groen vergroten. Omdat de ontwikkeling van groen veel tijd vergt, denken we vooral vooruit. Huidige waarden en normen kunnen immers door de jaren heen behoorlijk veranderen of worden bijgestuurd. Aan ons de opgave om hier rekening mee te houden. Ook moeten we ervoor zorgen dat de publieke functie van natuur en landschap niet in het gedrang komt, en dat er aandacht is voor de unieke kwaliteiten van sommige gebieden in internationale context.

Speerpunt Water
De ingezette klimaatsverandering vraagt om een geheel nieuwe benadering van onze omgang met water. De innovatieopgave binnen het subdomein 'Water' is samen te vatten als 'water waarderen'. Dit betekent dat water letterlijk én figuurlijk meer ruimte krijgt. Wij benaderen de waterkwaliteit en -kwantiteit niet als een bedreiging, maar als een kans voor integrale innovatie. Op deze wijze ontwikkelen wij vernieuwende en baanbrekende concepten die tot de verbeelding spreken van burgers, bedrijven en overheden.

Speerpunt Wonen en Werken
De innovatieopgave binnen het speerpunt 'Wonen en Werken' is het in harmonie brengen van de behoefte aan landelijk wonen en werken, met de wensen ten aanzien van de kwaliteit van het landschap. Dit vraagt om vernieuwende woon- en werkconcepten en economische activiteiten die positief bijdragen aan de omgevingskwaliteit.

Naast de bovengenoemde inhoudelijke innovatieopgaven zijn er twee procesmatige aandachtspunten in ons werk te onderscheiden:
- Actieve betrokkenheid,
- Regels en instituties.

Deze aandachtspunten zijn onmisbaar om van een droom of gedachte tot handelen te komen. De hulp van burgers en bedrijven is essentieel, evenals een slimme omgang met regels en instituties. Deze meer procesmatige opgaven zijn binnen elk speerpunt van belang en zijn essentieel voor het slagen van elk concept.

Actieve betrokkenheid
De opgave van 'Actieve betrokkenheid' is om burgers en bedrijven 'producenten' van hun leefomgeving te maken. Men zal moeten worden verleid om zich anders te gedragen: niet als passieve consument, maar als betrokken burger of bedrijf. De gedachte hierachter is dat de overheid eenvoudigweg niet in staat is om als enige partij verantwoordelijkheid te nemen voor de kwaliteit van het landschap.

Dit in tegenstelling tot de huidige situatie, waarin burgers en bedrijven veelal passieve consumenten zijn van hun leefomgeving.

Regels en instituties
De opgave bij 'Regels en instituties' is om te zorgen dat grensverleggende vernieuwingen en concepten zo min mogelijk worden gehinderd door regelgeving, en waar mogelijk worden gestimuleerd. Dit geldt voor zowel formele als informele regels. Met informele regels doelen we op cultuur, zoals risicomijdend gedrag binnen bepaalde instituties.

3.1.2 De concepten

De concepten waar we actief aan werken in 2010 zijn weergegeven in onderstaande tabel, geordend naar innovatieopgave. In de bijlage worden de concepten en de stand van zaken verder beschreven.
Voor het thema 'Ruimte Creëren' lag het zwaartepunt van de activiteiten een aantal jaren geleden bij het naar de praktijk brengen van al ontwikkelde robuuste concepten. Sinds 2008 is ook actief ingezet op de ontwikkeling van een aantal nieuwe concepten, zonder overigens de realisatie in de praktijk te verwaarlozen.
Ten opzichte van het werkprogramma 2009 zijn in het werkprogramma 2010 de volgende activiteiten/concepten nieuw:
- Uitzichtgarantie (een uitwerking van het concept 'Netlandschap');
- Biomassa als drager voor het landschap (een uitwerking van het concept 'Netlandschap').

Er zijn ook enkele concepten en activiteiten die in dit werkplan niet terugkomen.
'Recreatie' wordt beschouwd als afgerond. De faciliteit is gerealiseerd, met financiering van LNV en het bedrijfsleven. Waar nodig en gevraagd, zullen we nog wel meedenken over de verdere uitbouw.
Het concept 'Nieuwe Dorpen' is afgevoerd. Dit wordt verder uitgewerkt via 'Nieuwe Marken' en 'Waterwoonterpen'.
Ook 'Zandgenoten' wordt vooralsnog afgesloten. We zien op dit moment onvoldoende kansen voor het zetten van stappen in de praktijk.
'Oppolderen' komt in dit werkplan niet terug omdat de verkenning geen helder concept heeft opgeleverd om verder aan te werken.
De afgelopen jaren hebben we ons onder de naam 'Space Academy' gericht op de vraag hoe je workshops en andere momenten van kennisoverdracht zodanig organiseert dat derden er in hun praktijken echt wat aan hebben. Dit heeft o.a geresulteerd in de publicatie 'Kennisassimilatie' (rapport nr. 08.2.186). Vanaf 2010 is deze vraag onlosmakelijk onderdeel van elk concept in ontwikkeling. Daarmee is de overkoepelende activiteit afgerond.
De activiteiten rond 'EU-regelgeving' zijn afgesloten. De resultaten zoals die ook zijn vastgelegd in een publicatie zijn geen aanleiding voor het starten van de ontwikkeling van een nieuw concept.
De ondersteunende activiteit 'Slim omgaan met de toekomst' is helaas door beperkingen in menskracht en tijd niet uitgevoerd, en komt ook niet terug in het werkplan 2010.

In 2010 hebben we in totaal 16 concepten in portefeuille. Van deze 16 concepten zijn er 8 in de realisatiefase.
We streven ernaar om het werk aan een aantal concepten in 2010 af te ronden. Dat betekent dat een pilot is gerealiseerd of dat onomkeerbare stappen daarnaartoe zijn gezet, of dat we het in vertrouwen aan partijen over kunnen laten. Dit geldt voor de concepten 'Knooperven', 'Nieuwe Marken'. 'Tijdelijke Natuur', 'Tijdelijk Bestemmen', 'Uitzichtgarantie', 'Singelgolf' en 'Gezondheidslandschappen'.

Het thema 'Ruimte Creëren' gaat in de kern om het ontwikkelen van een 'derde weg' in de planologie. In 2010 zal, mede gevoed door onze concepten, een beeld worden geschetst hoe deze nieuwe planologiestrategie eruit zou kunnen zien.

Concept	**Innovatieopgave**	**Fase**
Netlandschap - Uitzichtgarantie	Landschap & natuur	Realisatie
Tijdelijke natuur	Landschap & natuur	Realisatie
Rieteconomie	Landschap & natuur	Realisatie
Singelgolf	Landschap & natuur	Realisatie
Gezondheidslandschappen	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Volkstuinen	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Systeemanalyse landschapskwaliteit	Landschap & natuur	Oriëntatie
Naar een nieuw natuurverhaal	Landschap & natuur	Ontwikkeling
Nieuwe Rivieren	Water	Realisatie
Rijke Delta	Water	Ontwikkeling
Knooperven	Wonen & werken	Realisatie
Virtuele Gebiedsontwikkeling	Wonen & werken	Oriëntatie
Parels in het Landschap (voorheen: Glastuinbouw en ruimtelijke kwaliteit)	Wonen & werken	Ontwikkeling/Realisatie
Nieuwe Marken	Wonen & werken	Realisatie
Waterwoonterpen (voorheen Duinwonen)	Wonen & werken	Realisatie
Tijdelijk bestemmen	Wonen & werken	Ontwikkeling

Bij het realiseren van de beoogde resultaten zal met allerlei partijen intensief worden samengewerkt. Zo is in 2009 rond het concept 'Tijdelijk Bestemmen' een samenwerking gestart met WINN (Waterinnovatie Rijkswaterstaat). In WINN verband zijn medewerkers van Deltares, RWS en het ministerie van Verkeer en Waterstaat actief. Habiforum, Leven met Water en InnovatieNetwerk hebben in 2009 de minister van VROM een aanbod gedaan om gezamenlijk een innovatieve bijdrage te leveren aan het realiseren van de ambities vastgelegd in de structuurvisie Randstad 2040. Honorering kan leiden tot versnelling van de realisatie van een aantal concepten.
Voor het in ontwikkeling zijnde programma 'Nederland Boven Water III' (NLBW III) heeft InnovatieNetwerk toegezegd innovatieve inhoudelijke inbreng te leveren in concrete projecten.

3.2
Duurzaam Ondernemen

3.2.1
Het thema

Duurzaam ondernemen wordt steeds meer een integraal onderdeel van het strategisch handelen van bedrijven. Zelfs de kredietcrisis heeft duurzaam ondernemen bij bedrijven niet of nauwelijks naar de achtergrond kunnen drukken, aldus een onderzoek van Price Waterhouse Coopers. Integendeel, een groot aantal bedrijven geeft aan dat duurzaam ondernemen juist essentieel is voor de continuïteit van hun bedrijf. InnovatieNetwerk wil op dit gebied samen met bedrijven grensverleggende ideeën ontwikkelen en via pilots de nieuwe technologische en economische mogelijkheden laten zien. Dit doen we langs de lijnen van enkele innovatieopgaven, waarbinnen gezocht wordt naar grensverleggende innovaties. Voor de allianties met SIGN, Courage, Kiemkracht en de Noordzeevisserij zijn afzonderlijke innovatieagenda's opgesteld (opgenomen in de bijlagen). Deze agenda's passen binnen de brede innovatieopgaven voor het overkoepelende thema.

Innovatieopgave 1: Doorbraken in het gebruik van natuurlijke hulpbronnen (Focus: voortbrengingssysteem)

Voor de agrosector en voor andere activiteiten op het platteland zijn natuurlijke hulpbronnen van wezenlijk belang. Hoe komen we tot doorbraken in het duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen (bodem, water, energie), in de omgang met planten en dieren (incl. dierziekten) en met niet-vervangbare materialen en grondstoffen? In brede zin dienen ook sociale structuren op het platteland en leefomstandigheden van werkenden aan de eisen van deze tijd te voldoen. Welke technologieën of andere manieren van produceren bieden uitzicht op doorbraken?

Innovatieopgave 2: Nieuwe functionaliteiten (Focus: nieuwe producten en diensten)

Binnen deze innovatieopgave ligt de uitdaging er onder andere in om bestaande systemen zodanig te herontwerpen dat hierdoor nieuwe duurzame producten en diensten ontstaan. Een voorbeeld is de productie van duurzame energie of schoon water door de agrosector. Kortom, de vraag of we de landbouw en het landelijk gebied duurzaam in dienst kunnen stellen van een breder palet aan maatschappelijk gewenste functies, en deze een economische betekenis kunnen geven.

Innovatieopgave 3: Duurzame waardeproposities (Focus: marktgerichte duurzaamheid in ketens en netwerken)

Hoe komen we tot duurzame ontwikkelingen die vanuit de markt als kansen worden gezien? Op welke wijze kunnen we duurzame waarden

zakelijk en marktgericht materialiseren? Is duurzaamheid bijvoorbeeld te koppelen aan topkwaliteit en beleving? Hoe komen we tot de ontwikkeling van economisch betekenisvolle niches rond duurzame waarden? Hoe komen we tot financieel-economische instrumenten en afspraken binnen ketens die duurzame ontwikkeling bevorderen?

Innovatieopgave 4: Nieuwe verbindingen tussen productie en consumptie (Focus: consument)

De consument speelt een doorslaggevende rol in het ontwikkelen van een duurzame productie. Hoe verander je het gedrag van de consument in de richting van meer duurzaamheid? Hoe koppel je waarden als genot, gemak en gezondheid aan duurzaamheid? Hoe kunnen consumenten zich ontwikkelen tot een 'pro-sument', die zélf actief bijdraagt aan duurzame productie? Welke kansen biedt dit voor kortere en meer gevarieerde waardeketens? En voor meer regionale systemen van voedsel-, energie- en watervoorziening?

Innovatieopgave 5: Duurzaam besturen (Focus: overheidsrol en instrumentarium)

Het stimuleren van duurzame ontwikkeling via de markt vraagt om andere instrumenten dan de tot nu toe veelal gebruikelijke. De uitdaging is om overheden en bedrijfsleven samen nieuwe markten te laten ontwikkelen voor duurzame producten en productieprocessen. Hoe komen we tot marktconforme hulpmiddelen die duurzaam ondernemen werkelijk aansporen?

3.2.2 De concepten

Door de nieuwe allianties met de akkerbouw en de Noordzeevisserij is het aantal concepten waaraan we werken in 2009 flink gestegen. In 2010 is er een zekere stabilisatie, met die kanttekening dat het nieuwe programma voor de alliantie met Courage een aantal nieuwe conceptideeën toevoegt. Lopende concepten binnen Courage zullen versneld worden afgesloten in 2010. Veel van de in 2009 nieuw gestarte projecten zijn van de oriëntatie- naar de ontwikkelingsfase overgegaan. 'Susteïne' is afgesloten in verband met economische onhaalbaarheid. 'Blue Challenge' en 'Eendenkroos' worden afgesloten vanwege een ontoereikend grensverleggend perspectief. 'Aardappel Forever' en 'Plant van Staal' zijn afgevoerd op basis van nadere prioritering in het bestuur van Kiemkracht. 'Cowfortable' gaat door via o.a. 'Koeientuin' en 'Klimaatvriendelijke stal'. Mede gelet op de omvangrijke aandacht bij de ministeries voor 'Biobased Economy', waarin het door ons geïnitieerde 'Bioport' is opgenomen, wordt onze betrokkenheid bij dit concept beëindigd. 'Energieneutrale zuivelketen' is inmiddels overgenomen door het bedrijfsleven.
Daar staat tegenover dat in 2009 vijf nieuwe projecten zijn gestart: 'Groene Scan', 'Pig Your Own', 'Antibioticavrije varkensketen', 'Interactieve Sierteeltportal' en 'Open Source Medicine'. Daarnaast vindt in 2010 een oriëntatie plaats op 7 nieuwe concepten binnen de alliantie met Courage.

De sterke dominantie van projecten in de ontwikkelings- en realisatiefase past bij een programma dat in een afrondend stadium verkeert. In 2010 zijn de inspanningen gericht op het zoveel mogelijk afronden van onze bemoeienis met de lopende projecten, zodat er in het nieuwe programma voldoende ruimte is voor een frisse agenda. Dit zal zo mogelijk met name moeten gelden voor: 'Agrocentrum', 'Innofisk', 'Weerbaar Vee', 'Powerfarms', 'Buurderij', 'Datagarden', 'Nieuwe Nuts', 'Agrotransport op Groen Gas', 'Grassa!', 'Weerbaar Vee', 'Koeientuin', 'Hiphapje' en 'Zelfbemestende akker'.

Parallel aan het afbouwen van lopende projecten zal in 2010 worden gewerkt aan het ontwikkelen van een nieuwe agenda voor de volgende periode van InnovatieNetwerk. Dit gebeurt door het uitvoeren van een verkenning naar nieuwe visies, invalshoeken en thema's. Door het bevragen van mensen met een brede visie van binnen en buiten de sectoren, willen we proberen de dilemma's voor de toekomst zo goed mogelijk in beeld te krijgen. Deze worden vervolgens vertaald naar opgaven en concepten. Dit proces moet leiden tot een grondige vernieuwing van de onderwerpen. Daarnaast wil InnovatieNetwerk werken aan hardnekkige problemen in de sectoren om eraan bij te dragen dat hoofdpijndossiers na jaren van moeizame voortgang eindelijk van tafel kunnen. Hierbij is een intensieve samenwerking vereist met de bestuurlijke en politieke beslissers binnen LNV. Betrokkenheid en het creëren van ruimte buiten het bestaande beleid dienen daarbij in balans te zijn.

Uit het onderstaande overzicht van projecten, hun relatie met innovatieopgaven en de fase, blijkt dat twee derde van het programma in dit thema tot stand komt in structurele allianties met verschillende sectoren – via SIGN, Courage, Kiemkracht en het Visserij Innovatie Platform. Voor InnovatieNetwerk zijn deze allianties vruchtbaar gebleken om innovaties samen met de betreffende sectoren te ontwikkelen en naar de praktijk te brengen. Eind 2009 dient een besluit te worden genomen over de voortzetting van de alliantie met Courage voor een derde termijn van drie jaar.

In 2009 is de Innovatiekring Duurzaam Ondernemen betrokken geweest bij het meedenken over de invulling van nieuwe concepten. In 2010 zal de Innovatiekring nadrukkelijk worden benut voor de vernieuwing van de agenda. Tevens is dan de evaluatie van deze kringen aan de orde, mede in het licht van de afronding van het lopende programma.

Concept	Innovatieopgaven	Fase
Buurderij	2,3,4,5	Realisatie
Regionaal landbouw- en voedselsysteem	3,4,5	Ontwikkeling
Stadslandbouw	3,4,5	Ontwikkeling
Nieuwe Meente	2,3,4,5	Ontwikkeling
Groene Scan	2,3,5	Ontwikkeling
Agrocentrum	1,3	Realisatie
Mariene parken	1,2	Ontwikkeling
Powerfarms!	1,2,3	Realisatie
Markt voor mest	1,2,3,5	Ontwikkeling
Pig Your Own	2, 4	Ontwikkeling
Antibioticumvrije varkensketen	1,3	Ontwikkeling
Waterhouderij	1,2,3	Realisatie
Zilte poldereconomie	1,2,3	Ontwikkeling
Zilte ProefTuin	1,2,3,4	Realisatie
InnoFisk	1,3	Realisatie
Duurzame Glastuinbouw 2030		
Zonneterp/Nieuwe Nuts	1,2,3,4,5	Realisatie
Datagarden	1,3	Realisatie
Work is gaming!		Ontwikkeling/realisatie
Interactieve sierteeltportal	2,4	Ontwikkeling
Open source medicine	2,3	Oriëntatie
Algen en oesters	1,2,3	Realisatie
Goed weer garantie vakantiepark	2,3	Realisatie
Rundveehouderij 2025		
Agrotransport op Groen Gas	1,2	Realisatie
Fotonenboer	1,2,3	Realisatie
Weerbaar vee	1	Ontwikkeling
Koeientuin	1,2,4	Realisatie
Klimaatvriendelijke stal	1,2	Oriëntatie
Grassa!	1,2,3	Realisatie
ZuivelNatuur	1,2,3,4	Realisatie
Carbonbanking	1,2,3	Oriëntatie
Fosfaatbron	1,2,3	Oriëntatie
Veehouderij zonder soja	1,2,3	Ontwikkeling
Smart Dairy Farming	2,3	Oriëntatie
Natuurdoelboerderij	2,3,4	Oriëntatie
Fytozelftherapie	1,2,4	Oriëntatie
Cross-over Farming	2,3,4	Oriëntatie
Bedrijfsontwikkeling door co-creatie	3,4,5	Oriëntatie
Akkerbouw 2025		
Klimaatreddende bodem: Biochar	1,2,3,5	Ontwikkeling
Hiphapje	1,2,3,4	Ontwikkeling/Realisatie
Zelfbemestende akkerbouw	1,2,5	Ontwikkeling
Scharrelbietenbot	1,2	Ontwikkeling
Noordzeevisserij 2025		
Naar nieuwe energie	1,2	Ontwikkeling
Maritiem ondernemerschap	2,3	Ontwikkeling
De zee als economisch en ecologisch kapitaal	1,5	Oriëntatie
Het neusje van de zalm	3,4	Realisatie

3.3
Gezonde Samenleving

3.3.1
Het thema

Een goede gezondheid is een van de belangrijkste aspecten in het leven. Onderzoek wijst uit dat de meeste mensen een goede gezondheid zelfs op de eerste plaats zetten van belangrijke dingen. Hoewel de levensverwachting hoger is dan ooit, betekent dit niet per definitie dat wij ook gezonder zijn gaan leven. Daarom krijgt het thema 'Gezondheid' een blijvend hoge prioriteit binnen InnovatieNetwerk.

Een goede gezondheid betekent niet alleen een gezond lichaam, maar ook een gezonde geest. Kortom, je prettig voelen in je lichaam en je omgeving. Sommige invloeden hierop zijn relatief makkelijk meetbaar (zoals voeding), andere vaak wat minder (zoals de ervaring van de natuur en de omgeving). Van de vele factoren die van invloed zijn op een goede gezondheid, zijn er enkele direct van belang voor agro en groen. Zo ligt er een onmiskenbare relatie tussen voeding en gezondheid. Denk aan overgewicht, voedselallergieën of voedselgerelateerde ziektes. Daarnaast is de beleving van natuur en landschap belangrijk. Eenvoudige zaken, zoals de aanblik van een mooi landschap, blijken een gunstige invloed te hebben op ons gestel.
Binnen het thema 'Gezonde Samenleving' hebben we vier gebieden vastgesteld waarin agro en groen een rol kunnen spelen: Fysiek, Geestelijk, Sociaal, Moreel. De innovatieopgaven hebben we geordend naar deze vier dimensies; ze kunnen de eerste stap zijn in het ontwikkelen van doorbraakconcepten.

Fysieke gezondheid: naar vitale omgevingen
- Hoe kunnen we gezond leven in een op snelheid en gemak ingerichte wereld?
- Hoe kunnen we bits en bytes combineren met geuren, smaken, tast, met fysieke ervaringen? Hoe kunnen we gezond ook gemakkelijk maken?
- Hoe kunnen we omgevingen zó inrichten dat mensen sterker gestimuleerd worden om hun fysieke gezondheid zélf te 'managen' – en welke omslagen in agro en groen zijn daarvoor nodig?

Geestelijke gezondheid: naar nieuwe evenwichten
- Hoe kunnen we traagheid een plaats geven in de snelle samenleving?
- Hoe kunnen we nieuwe balansen vinden tussen belevingsuitersten in de leefomgeving – tussen snel en traag, lawaaiig en stil, indrukwekkend en eenvoudig, smaakvol en smaakarm?

Sociale gezondheid: werken aan sociale cohesie en integratie
- Hoe kunnen we invulling geven aan de diversiteit aan belevingvoorkeuren, en welke eisen stelt dit aan agro en groen?
- Hoe kunnen we de energie die 'vrijkomt' van sociale diversiteit benutten – welke kansen biedt dit voor agro en groen?

Morele gezondheid: anders omgaan met keuzes en verantwoordelijkheden

- Hoe kunnen we mensen weer zelf verantwoordelijkheid voor morele vraagstukken laten nemen; ook voor hun eigen leefomgeving en in de alledaagse keuzes die zij maken?
- Hoe kunnen we de betrokkenheid van burgers bij morele afwegingen in agro en groen vergroten zonder 'tussenkomst' van hogere regelniveaus?

3.3.2 De concepten

Het thema 'Gezonde Samenleving' heeft betrekking op meerdere maatschappelijke domeinen (zorg en welzijn, arbeid, voedsel, groen, wonen, integratie) en brengt daarmee voor de innovatieve concepten een spanning met zich mee: inhoudelijk is 'verknoping' van meerdere domeinen een pré, maar voor een effectieve uitvoering is een inhoudelijke, maar altijd pragmatisch overkomende keuze uiteindelijk noodzakelijk. Door die keuze zal het concept – in het licht van de grote integrale problematiek – al snel 'klein' overkomen. Bijvoorbeeld: een concept als 'Streekstations' zal het jachtige bestaan van de moderne forens niet aan de wortels aantasten, maar is in dat licht voldoende relevant én praktisch uitvoerbaar. Naarmate de ontwikkeling van de concepten langer duurt, speelt deze spanning ons meer parten. De belangrijkste praktische consequentie die we hieraan voor de verzameling van concepten verbonden hebben, is dat we concepten die (nog) onvoldoende zicht bieden op tastbare realisatie en waarvan het doorbraakkarakter onvoldoende sterk is, sneller dan gebruikelijk zullen stoppen.

Zo zullen we binnen het concept 'Gezonde Wijk' een aantal benaderingen niet verder doorzetten. Terugkijkend op het werk aan deze (deel)concepten moeten we concluderen dat het nóg lastiger is dan we al vermoedden om te komen tot grensverleggende benaderingen die leiden tot wijken die niet alleen gezond zijn (o.a. doordat ze groen zijn), maar door de inbreng van bewoners zelf ook gezond blijven. De fysieke leefomgeving in en rond een wijk (de buitenruimte) is dermate gereguleerd, en staat dermate onder invloed van een spaghetti van belangen en conventies, dat het een illusie is om te denken dat je met een groots concept kunt komen tot grote doorbraken. Sterker nog: grote oplossingen zullen door hun aard (bedacht, van bovenaf, en met instemming van systeemspelers) eerder averechts werken.

In de praktijk zal het eerder gaan om een veeltal van kleine, ieder voor zich ogenschijnlijk onbetekenende concepten, waarbij succes veel geduld en volharding vereist van alle betrokken partijen. Tegelijkertijd moeten die 'kleine' concepten wél voldoende radicaal zijn: ze moeten gezondheid agenderen en actief burgerschap mogelijk maken. Intrigerend is dat de jeugdherinneringenaanpak (ontwikkeld in het kader van het concept 'Bestemming Nieuw Nederland') goed aan deze criteria voldoet en op de keper beschouwd een typisch 'Gezonde Wijk'-concept is. Om die reden hebben we besloten het concept 'Bestemming Nieuw Nederland' onder te brengen bij het concept 'Gezonde Wijk'. Ook is besloten met de deelconcepten 'Buitenkind' en 'Buurtsuccessies' niet verder te gaan, en de betrokkenheid bij 'Wijkenvoor-

Kinderen.nl' en '7-klapper' in 2010 terug te brengen tot een bewakende rol – aannemende dat we partijen vinden die deze deelconcepten willen implementeren.

Het concept 'Gezondheid zonder Grenzen' is in 2009 afgesloten. De zeer algemene oriëntatie op zelfregie in de gezondheidszorg heeft heel veel inzichten opgeleverd, maar slechts enkele ideeën voor mogelijke concepten die passen bij InnovatieNetwerk. Een van die ideeën is Groenlabel voor de Buurt. Hier gaan we mee verder.

De overige concepten zaten in 2009 in de portefeuille en zullen daar ook in 2010 deel van uitmaken. Er wordt in 2010 een belangrijke prioriteit gelegd bij het creëren van contexten waarbinnen concepten, zonder intensieve bemoeienis onzerzijds, verder op eigen benen kunnen staan. Het gaat hierbij met name om: 'Oerdis', 'Bouwen met Groen en Glas', 'Waardenpas', 'Samen Goed Eten', 'Streekstations' en 'iBanana'.

Eind 2009 werden twee themadagen onder de noemer 'Zinnoveren '09' georganiseerd. Deze themadagen waren zó opgezet dat zij ideeën én de netwerken voor nieuwe concepten opleverden rond vier onderwerpen binnen Gezonde Samenleving:

- Leren voor de toekomst – De middelbare school als kennisbron en voorbeeld van duurzaamheid,
- Het Nieuwe Eten – Naar een eetcultuur die hoort bij een gezonde samenleving,
- Alle wijken gezond – Van vele goede voorbeelden naar een gezonde standaard,
- Gezond 2.0 – De denk- en doekracht van iedereen inzetten voor een gezonde samenleving.

Deze vier onderwerpen vormen een nieuwe combinatie van innovatieopgaven (zie themabeschrijving); beperkter in aantal en inhoudelijk toegespitster (mede op basis van de ervaringen met het werk aan dit thema in de afgelopen jaren.)
De selectie van de conceptideeën die 'Zinnoveren '09' oplevert, zal – naar we hopen – leiden tot uitbreiding en mogelijk ook enige herschikking van de conceptenportefeuille. Hierover zal pas in de loop van januari 2010 duidelijkheid komen. Dit brengt met zich mee dat de themabegroting vooralsnog een relatief grote 'vrije' ruimte moet kennen.

Concept	**Innovatieopgave (naar dimensie van gezondheid)**	**Fase**
Bouwen met Groen en Glas	Fysieke	Realisatie
Celebrate Food	Geestelijke/Sociale	Realisatie
iBanana (voorheen Debatteren met Stickers)	Morele	Realisatie
Gezonde wijk*)	Sociale	Ontwikkeling/Realisatie
Groenlabel voor de Buurt	Fysieke/Sociale	Ontwikkeling
Kantine van de toekomst	Fysieke	Realisatie
Oerdis	Fysieke	Realisatie
Samen goed eten	Geestelijke	Realisatie
Streekstations	Geestelijke	Realisatie
Waardenpas	Morele	Realisatie

*) *Vanaf 2010 inclusief het herinneringenproject dat voorheen onder 'Bestemming Nieuw Nederland' viel.*

De Innovatiekring, gestart in 2006, kent nu een vast ritme van twee bijeenkomsten per jaar. De kring levert ideeën aan voor (nieuwe) concepten, en denkt mee over verbetering van lopende projecten. De opkomst is goed, en de deelnemers waarderen de bijeenkomst vooral vanwege de combinatie van doelgerichtheid in de agenda (denkkracht inzetten voor concrete innovatievragen), verscheidenheid in de samenstelling (zeer uiteenlopende domeinen zijn vertegenwoordigd) en professionaliteit in de werkwijze (goede begeleiding). In 2010 zal de Innovatiekring ook een rol krijgen in het terugblikken op vijf jaar innoveren voor een gezonde samenleving.

3.4 Professionaliseren door Leren

Net als in 2009 zullen voor het interne leerproces geen grootschalige leertrajecten met derden worden georganiseerd. In plaats daarvan vormt de wekelijkse stafvergadering hiervoor het vaste moment. Er zal veel aandacht zijn voor het elkaar informeren en adviseren over te starten of lopende projecten en/of over de gekozen of te kiezen aanpak, soms ook met inbreng van externe deskundigen. Ook zal blijvend worden ingezet op het versterken van de onderlinge samenwerking.

Naast de intern gericht activiteiten heeft InnovatieNetwerk geparticipeerd in activiteiten van het Competentie Centrum Transities (CCT). Daarin staat het delen van ervaringen tussen innovatieve organisaties centraal. Het mede organiseren van de jaarlijkse netwerkdag 'Grensverleggend Vernieuwen' was daar een belangrijk onderdeel van. Omdat vele van de organisaties die deze dag mee organiseerden niet meer bestaan (Bsik-programma's), vindt deze dag niet meer plaats. De afgelopen twee jaar werd in dit kader ook een boekje gemaakt met verhalen over ervaringen met het werken aan innovatieve projecten. Daar zat ook altijd een verhaal over de gekozen aanpak van een van onze concepten bij. Deze verhalen van anderen en van ons waren voor de deelnemers en anderen inspirerend en leerzaam. Het is ook gebleken dat wij zeer enthousiast over de door ons gekozen aanpak kunnen vertellen. Reden te meer om in samenwerking met de mensen van Communicatie te bekijken of het mogelijk is om deze verhalen op de een of andere wijze op te tekenen en te publiceren. Verhalen die inhoudelijk interessant en inspirerend voor anderen en onszelf zijn.

De regie voor het organisatieoverstijgend leren ligt bij CCT. InnovatieNetwerk zal hierin blijven participeren. Zoals in een werkgroep 'Learning History' en een begeleidingsgroep voor het maken van website over competenties voor 'transitieprofessionals'.
In 2009 hebben we met hen een zogenoemde 'Versnellingssessie' georganiseerd waarin we ons vraagstuk over 'opschaling van onze concepten' aan innovatiegerichte mensen uit andere sectoren voorlegden. De inzet van een dergelijk instrument voor andere thema's is te overwegen.

3.5 Monitoring en Evaluatie

Het thema 'Monitoring en Evaluatie' richt zich primair op de verantwoording van ons werk, met als secundair effect het bijstellen waar nodig van onze communicatie en werkwijzen. In 2010 zullen de activiteiten binnen 'Monitoring en evaluatie' in het teken staan van het maken van het evaluatierapport over de tweede periode van InnovatieNetwerk, dat voor juni 2010 gepland staat. De uitkomsten van deze evaluatie zullen in 2010 een belangrijke rol spelen in de besluitvorming over de continuering van InnovatieNetwerk en de oriëntatie van het werk.
De opzet van de evaluatie zal eerst met het Bestuur en met relevante vertegenwoordigers van het ministerie van LNV worden besproken.

Verkenning naar (bestaande) voorzieningen voor doorgroei en ontwikkeling gericht op opschaling
Rond 8 concepten is in de eerste helft van 2009 een verkenning gedaan naar (bestaande) voorzieningen die mogelijk ingezet zouden kunnen worden voor de verdere doorgroei en ontwikkeling van concepten gericht op verdere opschaling. Die analyse heeft inzichten opgeleverd over wat er nodig is en wie er nodig zijn om dit mogelijk te maken, wat InnovatieNetwerk precies 'aflevert' en wat in de aanpak gericht op conceptontwikkeling aangepast of extra toegepast dient te worden om de condities te scheppen waarin het vervolgproces kan plaatsvinden. Ook deze inzichten zullen in de evaluatie worden meegenomen.

3.6 Communicatie

Het doel van InnovatieNetwerk is om grensverleggende vernieuwingen binnen landbouw, groene ruimte en voeding mogelijk te maken door concepten te bedenken die als katalysator voor doorbraken kunnen dienen. Om dit doel te bereiken, is het van groot belang dat niet alleen op abstract niveau over ingewikkelde materie wordt gecommuniceerd, maar dat de activiteiten van InnovatieNetwerk toegankelijk worden gemaakt voor een breder publiek, en als motiverend en stimulerend worden ervaren.

De communicatie van en door InnovatieNetwerk heeft dan ook twee doelstellingen:
- Het enthousiasme voor en de betrokkenheid bij de concepten van InnovatieNetwerk vergroten (om daarmee realisatie dichterbij te brengen),
- Secundaire doelstelling: de effectiviteit van InnovatieNetwerk als voorziening uitdragen.

De afgelopen jaren is de media-aandacht voor ons werk aanzienlijk geweest. Het in 2008 herhaalde imago-onderzoek had positieve uitkomsten, met name daar waar het de (h)erkenning van het innovatieve karakter van de organisatie betrof. De kwaliteit van onze communicatie-uitingen wordt hoog geacht.

De afgelopen jaren is het fundament voor ons communicatiebeleid gelegd. Gelet op de ervaringen en de (positieve) externe respons is er geen reden om daar in 2010 ingrijpende wijzigingen in door te voeren. Wel is het belangrijk om de kwaliteit te bewaken en daar waar mogelijk verder te verbeteren. Het blijft belangrijk dat de buitenwereld begrijpt wat we doen, vooral gezien de dilemma's die spelen als we concepten in de praktijk willen brengen. De communicatie moet zo ingericht worden dat er een meer mobiliserende werking van uitgaat die zorgt dat partijen in actie komen, zodat concepten daadwerkelijk in de praktijk kunnen landen. Ook de timing van communicatie moet een voortdurend punt van aandacht zijn.
Daarnaast zal er, in de context van de evaluatie, extra aandacht zijn voor het extern communiceren van de opbrengsten van InnovatieNetwerk.

3.7 Begroting

Per oktober 2009 is InnovatieNetwerk door LNV middels een brief geïnformeerd over de 'Voorlopige budgettoewijzing 2010'. Definitieve begrotingstoewijzing vindt plaats na behandeling van de LNV-ontwerpbegroting 2010 in de Tweede Kamer in december 2009.

Overzicht apparaatskosten

	Voorlopige budgettoewijzing per oktober 2009 (x € 1.000)	
Ambtelijk personeel (525)		944
Overig Personeel (625)		5
Materieel (825)		
• Personeelsgerelateerd	290	
• Kantoor	118	
• Overig	20	
• Werkplekondersteuning	27	
Subtotaal Materieel		455
Totaal		**1.404**

Overzicht programmabudget

Het programmabudget voor projecten zal ten opzichte van 2009 (€ 3.925.000) in 2010 worden verlaagd naar € 3.770.000 (a.g.v. loonbijstelling en generieke blokkade programma-uitgaven). Het voorstel is dit als volgt over de thema's te verdelen:

Omschrijving	**Bedrag (x € 1.000)**
Ruimte Creëren (*)	900
Duurzaam Ondernemen (*)	1.320
Gezonde Samenleving (*)	1.000
Professionaliseren door Leren	25
Monitoring & Evaluatie	50
Communicatie (*)	375
Themaoverstijgende activiteiten	100
Totaal	**3.770**

(*) Inclusief themagebonden personele kosten en kosten thematrekker vanuit het bestuur.

Bijlage I: Concepten Thema ‘Ruimte Creëren’

Speerpunt Landschap en natuur

Netlandschap

Het concept
Achtergrond is de constatering dat in het verleden een aantrekkelijk landschap doorgaans een bijproduct was van de landbouw, terwijl dat in afnemende mate het geval is/kan zijn. Er is dus behoefte aan nieuwe manieren om gewenst landschap in stand te houden dan wel te ontwikkelen. Het gaat daarbij vooral om het zoeken naar nieuwe beheersconcepten, waarin burgers en bedrijven die belang hebben bij een aantrekkelijk landschap, worden betrokken.
Net(land)schap is een nieuwe financierings- en organisatievorm die bestaat uit de volgende, met elkaar samenhangende onderdelen:
a. Een grondbank (om te sturen in de aanwending van vrijkomende grond);
b. Een fonds om draagvlak onder en financiering door burgers te organiseren;
c. Een fonds om draagvlak onder en financiering door bedrijven te organiseren.

De organisatie probeert publieke waarden, zoals landschappelijke kwaliteit, te koppelen aan private waarden, zoals een aantrekkelijk woonmilieu en een duurzaam bedrijf.

Stand van zaken
Er is een robuust concept ontwikkeld aan de hand van de problematiek in Amstelland bij Amsterdam, een veenweidegebied met een land-

schappelijke kwaliteit die men liefst zou willen behouden en een agrarische sector die steeds moeilijker kan concurreren op de wereldmarkt.

In Amstelland is gewerkt aan een voorstel voor de juridische structuur en inrichting van een Beheergrondbank, een Groenfonds (gericht op particulieren) en een Landschapsfonds (gericht op het bedrijfsleven en de overheid). De beide fondsen zullen gefaseerd ingevoerd worden. De te ontwikkelen grondbank zal waarschijnlijk in groter verband georganiseerd worden. De Stichting Beschermers Amstelland trekt aan de verdere ontwikkeling. De ambitie is om met het gedachtengoed uit Netlandschap, het landschapsbeheer te organiseren via lokale agrarische bedrijven. De daarvoor benodigde financiering wordt gezocht bij overheden en bedrijfsleven (o.a. Zuidas, Triodos Bank, Nationaal Groenfonds, gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland).

Naast Amstelland is ook een tweede gebied geselecteerd om het concept 'Netlandschap' te beproeven. Dat is het Binnenveld, een gebied dat als het groene hart functioneert te midden van de gemeenten Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal, die gezamenlijk het samenwerkingsverband WERV vormen. In opdracht van dit samenwerkingsverband en InnovatieNetwerk is een studie uitgevoerd, onder andere om te zien in hoeverre er draagvlak is voor een landschapsfonds voor het Binnenveld. De studie is gepubliceerd onder de titel 'Naar een Binnenveldfonds' (rapport 08.2.177). Op basis van gesprekken is gekozen om twee concepten uit het rapport via een haalbaarheidsstudie verder uit te werken: 'Uitzichtgarantie' en 'Biomassa als drager landschap'.

De twee door InnovatieNetwerk gekozen pilotgebieden voor Netlandschap zijn door het ministerie van LNV aangewezen als proefgebied voor experimenten met financiering van landschapsbeheer. Aan de selectieprocedure namen 36 gebieden deel. De twee andere verkozen gebieden zijn het Groene Woud in Noord-Brabant en de Ooijpolder bij Nijmegen.

Activiteiten 2010
1. Haalbaarheidsstudie concept 'uitzichtgarantie' in Binnenveld (of elders)
2. Haalbaarheidsonderzoek 'Biomassa als drager landschap';
3. Ondersteunen van de lopende Community of Practice rond de vier door het ministerie van LNV geselecteerde proefgebieden (zie boven);

Uitzichtgarantie

Het concept
Basisgedachte is het vestigen van een recht op uitzicht als een privaatrechtelijk proces dat zonder tussenkomst van overheden is te realiseren. Een bewoner vraagt een blijvend vrij uitzicht vanuit zijn huis (stel voor 15 jaar) en een agrariër (of een ander) die de grond bezit waarop de bewoner uitkijkt, biedt dit uitzicht aan in ruil voor een vergoeding. Dit recht op uitzicht wordt bij de notaris gevestigd en ingeschreven in het Kadaster. Op de grond van de agrariër rust dan een erfdienstbaarheid. Een gemeente die op de grond van de agrariër wil bouwen, zal

dit recht op uitzicht door de rechter moeten laten onteigenen dan wel dit recht van de eigenaar moeten afkopen. In praktijksituaties zal het al gauw een netwerk van bewoners en boeren betreffen die gezamenlijk en wederzijds contracten over uitzichtgarantie afsluiten. Toepassing van dit instrument lijkt zowel voor de bewoners die een vrij uitzicht op het landschap hebben als voor de betrokken boeren aantrekkelijk. Voor bewoners zou de investering in de uitzichtgarantie fiscaal aftrekbaar zijn. Boeren kunnen de vergoeding benutten als alternatief voor bedrijfsintensivering of voor landschapsbeheer; dit laatste met name als dit onder de condities van het contract valt. Ook kan uitzichtgarantie de schaarse groene ruimte beschermen; een dekkend stelsel van uitzichtgaranties maakt het voor gemeenten en projectontwikkelaars (aanzienlijk) lastiger om de bestemming van open ruimte te veranderen.

Stand van zaken
Samen met geïnteresseerde partijen (Nationaal Groenfonds en Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei) en in samenspraak met de WERV-gemeenten (Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal) is in 2009 een haalbaarheidsstudie gestart.

Activiteiten 2010
Op basis van de resultaten van de haalbaarheidsstudie moeten verdere stappen nader worden bepaald.

Biomassa als drager van het Landschap

Het concept
Biomassa op regionale schaal inzetten als krachtige drager van landschapsbehoud en landschapsontwikkeling. Dat is de kern van dit concept waarvoor een eerste oriëntatie gestart is. Biomassa wordt daarbij benut als grondstof voor een productieketen waarin een opeenvolging van hoogwaardige grondstoffen, (transport-) brandstoffen, energie en warmte geproduceerd wordt. Voor boeren en andere beheerders van het landschap zou deze optie zowel onder de huidige condities als na aanpassing van het bouwplan aanvullende inkomsten kunnen opleveren. Aanvullend zou hiermee ook biomassa vanuit de stedelijke kernen een hoogwaardigere toepassing kunnen krijgen. Voor de bewoners kan hiermee door een gedeeltelijke omschakeling naar duurzaam energiegebruik, het begrip duurzaamheid een concretere betekenis krijgen. In mentaal opzicht kan het de verbinding van burgers met het hun omringende landschap versterken. Daarmee kan het draagvlak voor behoud en ontwikkeling van dat landschap verder versterkt worden.

Stand van zaken
Tussen Wageningen, Veenendaal, Rhenen en Ede ligt het Binnenveld. Of dit gebied op termijn duurzaam, groen en vitaal blijft, zal afhankelijk zijn van hoe het landschap zich kan ontwikkelen. Beheer, onderhoud en ontwikkeling zullen afhankelijk zijn van verschillende factoren. Denk daarbij aan aanwezigheid van economische dragers, landbouwkundige ontwikkelingen en draagvlak bij de bewoners en burgers in de omgeving. Het samenspel van deze factoren zal mede bepalen welke keuzes worden gemaakt als het gaat om wel of niet verder verstedelijken van het gebied.

De haalbaarheidsstudie heeft als inzet na te gaan of er inderdaad perspectief zit in Biomassaverwerking op de schaal van het Binnenveld. Ook zal daarbij nagegaan worden wat het toevoegt aan veel experimenten en initiatieven die al genomen zijn op verschillende plekken en ervaring die is opgedaan, ook binnen InnovatieNetwerk (o.a. 'Grasraffinage', 'Grasol', 'Nieuwe Nuts', 'Ecopyramide', etc.). Buitenlandse ervaring zal meegenomen worden. In landen als Duitsland en Denemarken blijkt de toepassing van kleinschalige verwerkingstechnieken aanzienlijk verder dan in Nederland.
In de haalbaarheidsstudie wordt samengewerkt met Wageningen UR, die binnen Nederland vooroploopt met onderzoek op dit terrein.

Activiteiten 2010
Afronding van de haalbaarheidsstudie en, afhankelijk van de resultaten, eventueel verdere ontwikkeling van het concept.

Tijdelijke natuur

Het concept
Tijdelijke natuur – natuur die voor een beperkt aantal jaren ontwikkeld wordt op gronden die wachten op realisatie van bestemmingen zoals bedrijvigheid of wonen – biedt permanente winst voor mens én natuur. Onze huidige wet- en regelgeving en de heersende beleidscultuur houden ontwikkeling van tijdelijke natuurgebieden echter tegen. Daarmee doen we onszelf in ecologisch en recreatief opzicht tekort.

In heel Nederland is ruim 35.000 hectare grond door overheden of projectontwikkelaars aangekocht ten behoeve van woningbouw, infrastructuur, bedrijventerreinen of ontgrondingen. Vaak gaat het om voormalige landbouwgronden of opgespoten terreinen waarvan de natuurwaarden bij aankoop of aanleg gering zijn. De toekomstige bestemming is al vastgelegd in streek- en bestemmingsplannen, maar het kan nog wel een aantal jaren (soms tien jaar of langer) duren voordat de definitieve bestemming daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Al die tijd probeert de grondeigenaar angstvallig de natuur buiten de deur te houden, door terreinen regelmatig om te ploegen of te verpachten als landbouwgrond. Want komen er beschermde soorten op het terrein af, dan kan hun aanwezigheid, met de wet in de hand, gebruikt worden om verdere ontwikkelingen op het terrein tegen te houden of te vertragen, of om compensatie te eisen.

Stand van zaken
De ecologische dimensie van dit inmiddels robuuste concept is onderzocht, met als resultaat onderbouwing van de stelling dat tijdelijke natuur permanente winst betekent voor de natuur. Ook heeft InnovatieNetwerk de juridische aspecten rondom Tijdelijke Natuur in kaart laten brengen. Het advies van IMI in Brussel en Prof. dr. Ch. W. Backes (op dat moment werkzaam voor het Centrum voor Omgevingsrecht en -beleid/NILOS Utrecht) is dat van tevoren ontheffing gevraagd moet worden door een grondeigenaar voor het te zijner tijd opruimen van de Tijdelijke Natuur, met als argument dat dit in het belang van flora en fauna is. Dit betreft een nieuwe juridische redeneerlijn. De bekendheid van het concept is vergroot door een paginagroot artikel in de bijlage *Kennis* van *de Volkskrant* en een bijdrage in de rubriek *Morgen* van *Het Financieele Dagblad*.

De Tweede Kamer heeft bij motie op 5 juni 2007 de minister gevraagd om via tijdelijke ontheffingen, natuur op braakliggende terreinen mogelijk te maken. Mede daarom heeft het ministerie van LNV een beleidslijn Tijdelijke Natuur ontwikkeld. Daarmee is meer duidelijkheid ontstaan over de argumentatie van het ministerie bij het beoordelen van eventuele ontheffingsaanvragen.

Havenbedrijf Amsterdam heeft in het voorjaar van 2009 als eerste grondeigenaar in Nederland een ontheffing Tijdelijke Natuur aangevraagd. De minister van LNV heeft op 15 juli 2009 de ontheffing verleend. In augustus 2009 is bezwaar aangetekend tegen de ontheffing. Dit betekent de start van het ontwikkelen van jurisprudentie. Daaruit zal blijken of de ontheffing zoals deze nu door het ministerie van LNV is verleend, ook stand houdt voor de rechter.
De gemeente Almelo heeft als tweede grondeigenaar besloten een ontheffingsaanvraag in te dienen. Ook voor een aantal andere locaties zijn ontheffingsaanvragen van de grondeigenaren in voorbereiding.

Activiteiten 2010
De pilots lopen door in 2010. Zij worden door InnovatieNetwerk ondersteund en actief gevolgd.

Rieteconomie

Het concept
Doel is het ontwikkelen van een economisch, (water)technisch, landschappelijk en recreatief verantwoorde oplossing voor de heersende problemen in de veenweidegebieden. Kern van de oplossing is de teelt van biomassa (riet, maar wellicht ook grienden en wilgen) die zowel een functie heeft in het kader van recreatie als in de productie van energie (*biobased economy*) en aldus moet zorgen voor een nieuw en duurzaam economisch fundament. Kortom: een nieuwe vorm van landbouw in natte gebieden. Bovendien wordt door de rietteelt de bodemdaling in de veengebieden tegengegaan.

Stand van zaken
DHV en LINKit Consult hebben voor eigen rekening een verkenning uitgevoerd, met als titel ‘De Energieplantage. Een nieuwe toekomst voor de veenweidegebieden in Nederland’. Op basis daarvan is aan deze partijen de opdracht gegeven hun gedachtengoed verder uit te werken. Dit heeft geresulteerd in de publicatie ‘De introductie van de rieteconomie’ (rapport 07.2.155), die in juni 2007 is verschenen. In 2008 is gezocht naar een locatie voor een pilot. De keus is gevallen op Laag Holland.

De intensieve verkenning van de mogelijkheden voor een pilot in Noord-Holland is neergelegd in een rapport. Dit is vooral gericht op het belangrijke eindstadium van de keten: de benutting en het gebruik van het riet/de biomassa. Uitkomst is dat er uitstekende mogelijkheden liggen om een intensivering van biomassastromen door te voeren en deze te benutten voor energievoorziening. Een vervolg hiervan wordt nu door de betrokken regionale partijen ingezet. InnovatieNetwerk maakt hier geen deel van uit, omdat het op zich interessante project onvoldoende systeeminnovatie voor een nieuwe economie met

riet met zich meebrengt. In Laag Holland zijn stringente beperkingen om open agrarisch landschap om te vormen in rietlandschap, omwille van het landschap en de aanwezige natuur (weidevogels).
Wel wordt nog in 2009 de mogelijkheid bekeken van een pilot rond het Naardermeer.

Daarnaast is een nadere verkenning opgesteld door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) om te zien of en wanneer het (financieel-economisch) aantrekkelijk is voor (veenweide)boeren om over te schakelen naar rietteelt. Uitkomst is dat dit alleen interessant is als in voldoende mate de maatschappelijke baten in financiële incentives kunnen worden vertaald. Dan kan een dergelijke omzetting zelfs lucratief zijn. Het gaat o.m. om natuurontwikkeling, waterberging en peilopzetting.

Activiteiten 2010
In 2010 wordt een pilot 'Rieteconomie' verkend en opgezet. Het gaat om een praktijkuitvoering van het omzetten van landbouwgrond in riet. Momenteel worden de mogelijkheid verkend rond het Naardermeer. Ook wordt actief gekeken naar andere locaties waar partijen voordeel kunnen behalen met het telen van riet.

Singelgolf

Het concept
Het concept beoogt een golfbaan (of cluster van golfbanen) te ontwikkelen, die als een lint door het landschap loopt, over de grond van meerdere agrariërs. De boeren blijven er boeren, maar nu met een stevige structurele economische basis via de koppeling aan een krachtige economische functie: golf. En de golfers krijgen landschappelijk aantrekkelijkere en gevarieerdere golfbanen. Het gaat om nieuwe organisatie- en financieringsmodellen, een andere inpassing in het landschap (mogelijk bij clusters van banen leidend tot geheel nieuwe gebiedsontwikkeling), het doorbreken van het isolement van golf door een combinatie met andere functies (variërend van recreatie tot zorg) en het toegankelijk maken van het agrarisch landschap.

Het concept zorgt daarmee voor de volgende winst:
- Verbetering en verbreding van de economische basis van agrarische bedrijven;
- Een goed toegankelijk agrarisch landschap voor 'groene recreatie';
- Golfbanen die in harmonie zijn met hun omgeving in plaats van dat ze enclaves vormen;
- Een eerlijkere verdeling van lusten en lasten van de grondtransacties in verband met de aanleg van de golfbaan;
- Mooiere golfbanen.

Stand van zaken
Er is zowel gezocht naar een locatie voor één golfbaan als voor een cluster van golfbanen. Met HNS landschaparchitecten, Stichting Gelderse Vallei, gemeente en een lokale golfondernemer is een locatie in de Gelderse Vallei als pilot in beeld voor een enkelvoudige golfbaan. Door DHV zijn de planologische (on)mogelijkheden onderzocht om op de betreffende plek een eerste pilot te realiseren. Probleem is

dat Singelgolf in de planologie wordt gezien als een intensieve vorm van recreatie. In gebieden waar intensieve recreatie planologisch niet mag, is Singelgolf dan ook niet mogelijk. Als je het ziet als een extensieve vorm van recreatie, is Singelgolf in meer gebieden mogelijk, waaronder de pilotlocatie. Om het concept breder onder de aandacht te brengen, is een publieksfilm(pje) gemaakt dat ook via de website is te bekijken.

Er is een boekje gemaakt over verschillende locaties waar het gedachtengoed in discussie is gebracht. Dit met inbegrip van een weergave van de opgedane ervaringen. Daarmee wordt het concept ook breder uitgedragen, zowel in de golfwereld als in de agrarische sector.

Een groep boeren in de Hoeksche Waard heeft het initiatief genomen om samen met InnovatieNetwerk een haalbaarheidsstudie te laten uitvoeren. Op basis van de resultaten daarvan wordt besloten of, en zo ja hoe, realisering van een Singelgolfbaan opgepakt wordt.

De zoektocht naar een geschikte locatie voor een cluster van golfbanen heeft nog weinig aandacht gekregen omdat ervoor gekozen is de prioriteit te leggen bij het realiseren van een pilot met een enkelvoudige baan.

Activiteiten 2010
Als de resultaten van de haalbaarheidsstudie daar aanleiding toe geven, zal de samenwerking met de boeren in de Hoeksche Waard worden voortgezet. Inzet zal dan de realisatie van een eerste Singelgolfbaan in Nederland zijn.

Daar waar ondernemers initiatief nemen en de ambitie hebben om een Singelgolfbaan te realiseren, zullen we kennis, ervaring en netwerk ter beschikking stellen. Dat kan zijn op een van de reeds in beeld zijnde locaties dan wel op nieuwe locaties.

Gezondheidslandschappen

Het concept
Kern van het concept is een nieuwe combinatie op het gebied van zorg, recreatie en landbouw, waardoor de economie versterkt wordt, er beter ingespeeld wordt op de behoeften van onder meer patiënten en recreanten, en de landschappelijke kwaliteit een impuls krijgt. De redenering hierachter is als volgt:

a. Het landelijk gebied is interessant voor de zorg vanwege tendensen tot extramuralisering en het feit dat bepaalde patiëntengroepen baat hebben bij een groene omgeving;
b. In het landelijk gebied komen vele gebouwen vrij, die na verbouw of herbouw kunnen dienen als vestigingsplaats voor zorginstellingen;
c. Recreatie komt in beeld omdat het niet alleen gaat om *cure* en *care,* maar ook om *wellness*;
d. De landbouw zoekt grond voor schaalvergroting. Zorg en recreatie hebben maar weinig grond nodig voor zichzelf, en kunnen dus ruimte bieden aan de landbouw;
e. Zorg en recreatie hebben beide belang bij een open en aantrekkelijk landschap. Zij kunnen optreden als eigenaar en beheerder van landschappelijke elementen, en boeren inhuren om dat landschap te onderhouden. Daarmee kunnen zij dus nieuwe dragers worden van het landschap.

Het is nadrukkelijk de bedoeling de kwaliteit van gebieden/regio's een impuls te geven, en niet alleen de kwaliteit van kleine eenheden zoals erven.

Stand van zaken
Het concept is verkend door deBOERenADVIES B.V. en De Greve Partners. Dat heeft geleid tot een conceptwijzer getiteld 'Ruimte voor gezonde, groene zorg'. Ook is er in 2007 een workshop gehouden waaraan partijen hebben deelgenomen uit de landbouw, de gezondheidszorg en de projectontwikkeling. Het concept heeft hier brede steun en bijval gekregen. Voor de regio De Liemers is gekeken of het concept 'Zorglandschap' kansrijk is. Het antwoord daarop is: ja, met voorbehoud. 'Ja' in de zin dat er voldoende partijen zijn die erin geloven. Het voorbehoud bestaat uit twee elementen:
a. Het feit dat er in De Liemers geen grote partij is die de lead kan nemen;
b. De financiële crisis waarin veel thuiszorgorganisaties op dit moment lijken te verkeren.

In 2009 heeft een verdere oriëntatie ('rekenen & tekenen') plaatsgevonden voor een gebied ter grootte van circa 1.000 ha. Doel was om na te gaan of via deze weg een duurzame economische drager voor landschapsontwikkeling en -beheer gerealiseerd kan worden.
Dit in combinatie met een nieuwe regionale economische drager en ontwikkelingsperspectief voor de landbouw in het gebied.

Activiteiten 2010
Als vervolg op de haalbaarheidsstudie is een actief netwerk ontstaan van zorgpartijen en publieke instanties (de zogenoemde 'Berghse Kring') die willen werken aan het ontwikkelen van een samenhangend geheel van meerdere zorglocaties. InnovatieNetwerk zal deze Berghse Kring met raad en daad bijstaan.

De in 2009 uitgevoerde oriëntatie op een gebied van circa 1.000 ha zal in 2010 worden gevolgd door een haalbaarheidsstudie met inbegrip van eerste ontwerpen, zowel fysiek als instrumenteel.

Volkstuinen als groene motor

Het concept
In en om grote steden, maar ook in meer rurale gebieden, komt de ruimte voor groen en ontspanning vaak onder druk te staan. Volkstuinen vervullen voor de stedelijke leefomgeving en voor veel stadsbewoners een belangrijke rol.

Ondanks politieke ambities en beleidsplannen, neemt het areaal aan volkstuinen in Nederland gestaag af. Volkstuinen worden daarmee schaarser en lastiger bereikbaar. Ook trekken volkstuinen steeds meer een uiteenlopend publiek. Voor een breed maatschappelijk draagvlak en recreatie- en educatiemogelijkheden is dat positief. Echter: er vindt een verdringing plaats van de oorspronkelijke volkstuingebruikers (ouderen, allochtonen en minder hoog opgeleiden), voor wie het beheren van een volkstuin erg belangrijk is. De volkstuinen die er nog zijn, zijn veelal monofunctioneel van aard.

In de Nota Ruimte is daarom aan de Nederlandse gemeenten gevraagd bij herstructureringen, de volkstuinen zoveel mogelijk te ontzien en de aanleg van nieuwe volkstuinen te stimuleren. Mede geïnspireerd door goede voorbeelden uit binnen- en buitenland is InnovatieNetwerk ervan overtuigd geraakt dat het mogelijk is volkstuinen zodanig in te richten en te beheren dat niet alleen de 'volkstuinier' van zijn of haar volkstuin kan genieten, maar dat de volkstuin een ruimte voor ontspanning en natuurbeleving kan bieden aan een breed palet van gebruikers.

In dit concept worden de goede elementen van een traditionele volkstuin (een areaal met bloemen of gewassen dat door burgers wordt beheerd) gecombineerd met de publieke toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van een park. De tuinen zijn als het ware de private perken, en de paden dienen om die perken voor een breed publiek beleefbaar te maken. Door deze combinatie worden volkstuinen ook aantrekkelijk voor degenen die niet tuinieren, kan meer publiek groen in de buurt van steden gerealiseerd worden, en wordt beter tegemoetgekomen aan de grote vraag naar tuinen.

Stand van zaken
H+N+S heeft in 2008 een quickscan gedaan van voorbeelden in binnen- en buitenland die laten zien dat volkstuinen een rol kunnen vervullen zoals hierboven beschreven. Die voorbeelden blijken er her en der te zijn, zij het in Nederland nog in zeer beperkte mate. Het beeldverslag van de studie is op onze website beschikbaar. Verder is een Conceptwijzer gemaakt over het gedachtengoed rond 'Volkstuinen als groene motor'. Deze is aan alle gemeenten in Nederland toegestuurd.

Er is contact gelegd met het ministerie van LNV om een relatie te leggen met 'Groen en de Stad', en met VROM/WWI, dat in 2009 4 miljoen euro beschikbaar stelt aan de 31 grootste steden (de G31) om volkstuinen te stimuleren. Dit betekent dat de politiek het belang van volkstuinen in steden onderkent en wil ondersteunen.
Er is gezocht naar gebieden waarin het gedachtengoed in de praktijk gebracht kan worden. In 2009 heeft H+N+S (in onze opdracht) met een ontwerp voor een concrete situatie (de verplaatsing van een volkstuinencomplex in de gemeente Leudal) invulling gegeven aan een aantal ontwerp- en gebruiksprincipes voor volkstuinen.

Activiteiten 2010
In 2010 zal InnovatieNetwerk op basis van de ervaringen uit voorgaande jaren en die van andere partijen verder werken aan inspirerende praktijken om het areaal volkstuinen niet verder te laten slinken en het gebruik daarvan zo veelzijdig mogelijk te laten zijn. Overwogen wordt om een ontwerp te maken voor een nog te ontwikkelen stedelijke nieuwbouwwijk, waar de volkstuin dan in het ontwerp van die wijk geïntegreerd wordt.

Systeemanalyse Landschapskwaliteit

Het concept
Het te ontwikkelen concept is uiteindelijk gericht op het vergroten van de maatschappelijke en politieke betrokkenheid bij de kwaliteit van

het landschap. Aanleiding is het voorstel van Jaap Dirkmaat van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap, om via een investering van 600 miljoen euro per jaar het Nederlandse landschap weer mooi en vitaal te maken. Dit voorstel is met veel enthousiasme ontvangen. Bovendien hebben onder meer Witteveen en Bos aangetoond dat investeren in landschap loont. Toch is er nog niet veel met het voorstel van Dirkmaat gedaan. De vraag waar we ons in eerste instantie op richten, is waar dat aan ligt en wat je eraan kunt doen.

Stand van zaken
Storrm cs heeft een systeemanalyse gemaakt die antwoord geeft op de vraag hoe het kan dat we landschap belangrijk vinden, maar er toch niet in (willen) investeren.

Activiteiten 2010
Op basis van de opgestelde systeemanalyse wordt voor een concrete situatie gekeken wat je kunt/moet doen om die impasse te doorbreken.

Naar een nieuw Natuurverhaal (voorheen: Natuurconcepten na de EHS)

Het concept
In 2018 wordt verwacht dat de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) gerealiseerd is. Zowel kwantitatief als kwalitatief vormt de EHS dan een robuust netwerk dat Nederland in staat stelt de biodiversiteitsdoelstellingen te vervullen. Zodra de EHS gerealiseerd is, zijn er nieuwe uitdagingen aan de orde, zoals een duurzaam beheer en een multifunctionele benutting van de EHS. Om deze uitdagingen aan te kunnen, is het zaak nu het denk- en ontwerpproces te starten.

Natuur is een kwetsbaar goed. Niet alleen kwetsbaar op grond van biotische en abiotische factoren, maar ook omdat natuur op dit moment voor haar voortbestaan grotendeels afhankelijk is van overheidssubsidies, en daarmee van politieke prioriteiten. En die worden weer bepaald door de betrokkenheid van burgers. Steeds meer blijkt dat de natuurbeleving van mensen en het natuurbeleid in Nederland uit elkaar groeien, waardoor het draagvlak voor natuur afkalft. Zonder draagvlak is het natuurbeleid kwetsbaar, en daarmee ook de natuur. In de manier waarop wij met natuur omgaan, zijn vanzelfsprekendheden geslopen:
- De EHS al beleidsconcept moet je niet ter discussie stellen;
- Economisch gewin en natuur gaan niet samen;
- Natuur is een wetenschappelijke verzameling planten en dieren;
- Uitsluitend deskundigen kunnen natuur beheren;
- Natuur heeft sturing nodig, anders wordt het een bende;
- Natuur is er allereerst om te beleven;
- Natuur is luxe;
- Natuur is goed en niet gevaarlijk;
- Met de natuur komt het vanzelf goed.

Door deze vanzelfsprekendheden is het debat rondom natuur verstard. Om de natuur te behouden en verder te ontwikkelen, willen wij met onze bouwstenen het debat weer aanwakkeren. De bouwstenen zullen de vanzelfsprekendheden ter discussie stellen. Ze zullen onder meer betrekking hebben op:

- Verkenning van nieuwe ecologische inzichten;
- Het vormgeven van nieuwe vormen van eigenaarschap en nieuwe verantwoordelijkheden voor natuur;
- Het verkennen en in de praktijk toetsen (pilots) van nieuwe economische dragers voor bestaande en nieuwe natuur;
- Het verbreden en verdiepen van het draagvlak voor en de betrokkenheid van mensen bij natuur;
- Het waarderen van natuur als drager van de regionale identiteit;
- Het verbinden van natuur aan diverse andere beleidscategorieën.

Stand van zaken
Dit concept is in 2008 gestart onder de titel 'Natuurconcepten na de EHS'. In 2008 zijn interviews gehouden met een aantal spraakmakende personen. Ook is een tweetal werksessies belegd. In 2009 zijn verkennende gesprekken met relevante netwerkpartners gevoerd over de te vormen bouwstenen voor een nieuw natuurverhaal. Voorts heeft Hannie te Grotenhuis, lid van de InnovatieKring Ruimte Creëren, een essay geschreven dat door InnovatieNetwerk is gepubliceerd. In het werkproces van het in 2009 afgeronde interdepartementaal beleidsonderzoek (IBO Natuur) is het gedachtengoed zoals dat door InnovatieNetwerk is vastgelegd in de publicatie 'Kwetsbare Vanzelfsprekendheden rond natuur' (2004) als inspiratiebron gebruikt. Ook in het LNV-consumentenplatform zijn onderwerpen uit deze publicatie besproken.

Activiteiten 2010
In 2010 gaat het concept verder onder een nieuwe naam: 'Naar een nieuw natuurverhaal'. Diverse projecten zullen worden opgestart. Onder meer voorzien zijn: een bundel essays om de ecologische onderbouwing van de EHS te actualiseren, een ecologische en sociaal-maatschappelijke verkenning naar grootschaliger natuurbeheer, een verkenning naar nieuwe vormen van eigenaarschap, een bewustwordingsproject dat moet leiden tot meer besef en daarmee draagvlak (bij burgers en in aanpalende beleidsvelden), en een praktijkexperiment met diverse vormen van nieuwe economische dragers.

Deze projecten zullen met diverse partners worden vormgegeven en uitgevoerd. In begeleidende en inspirerende zin zal naast de InnovatieKring ook een team van andere betrokken partners worden geformeerd. De leden zullen aan de ene kant voldoende kennis van zaken hebben, maar aan de andere kant ook fris en vrij en vooral integraal kunnen denken. Met dit team zullen eerste aanzetten voor nieuwe natuurconcepten worden ontwikkeld. Bij de invulling van de diverse projecten zal ook naar de aanpak in het buitenland worden gekeken. Vooral Groot-Brittannië, met zijn *national heritage* (tegenover onze sterk ecologisch-georiënteerde aanpak), lijkt interessant.

Speerpunt Water

Nieuwe Rivieren

Het concept
Door de aanleg van Nieuwe Rivieren is er een hoop 'winst' te boeken. De winst heeft betrekking op onder andere extra ruimte voor recreatie, wonen aan het water, natuur en klei-, grind- of zandwinning. Daarnaast kunnen Nieuwe Rivieren dienen als ruggegraat voor ruimtelijke ontwikkeling. In veel gevallen kunnen Nieuwe Rivieren ook bijdragen aan de rivierveiligheid door het vergroten van de afvoer- en bergingscapaciteit.
De verandering in denken die aan dit robuuste concept ten grondslag ligt, is dat water (en dus ook rivieren) niet iets is waarover je moet spreken in termen van bedreigingen, maar dat water iets is waar je in essentie veel plezier aan kunt beleven.

Stand van zaken
Het debat over het concept is aangezwengeld door gesprekken met tientallen belangrijke spelers, zowel op lokaal, regionaal als nationaal niveau. Er zijn lezingen gehouden op symposia en artikelen geschreven en verschenen. Verder is er samengewerkt met het Interreg-project 'Freude am Fluss', onder leiding van Prof.dr. A.J.M. Smits (RU Nijmegen), dat eind 2008 is afgesloten. Begin 2007 is het boek 'Bouwen aan Nieuwe Rivieren' verschenen, dat voor vier voorbeeldlocaties (Zutphen, Ooijen-Wanssum, Arnhem en Veessen-Wapenveld) laat zien hoe wonen en Nieuwe Rivieren gecombineerd kunnen worden. Het boek bevat niet alleen inhoudelijke voorbeelden, maar levert ook berekeningen over innovatieve financieringen en de daarbij behorende organisatievormen. Het boek heeft flink wat publiciteit gegenereerd.

InnovatieNetwerk heeft meegewerkt aan een verkenning van een Nieuwe Rivier bij Ooijen-Wanssum, samen met de provincie Limburg en Habiforum. Een verslag is te vinden in het rapport 'Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum, Synopsis van Verkenning', dat in september 2008 is verschenen. Inmiddels heeft de Stuurgroep besloten dat een permanent stromende rivier vanwege de effecten op de grondwaterstand niet gewenst is. InnovatieNetwerk heeft op verzoek van de Projectgroep Ooijen-Wanssum gekeken hoe zonder permanent stromende rivier het gebied zo mooi en blauw mogelijk ontwikkeld kan worden. Ook in Kampen zijn we – op verzoek van de provincie Overijssel – betrokken geweest, met name om te kijken of men wel alle mogelijkheden om kwaliteit te realiseren met een Nieuwe Rivier heeft benut. Dat heeft geleid tot aanpassingen in het ontwerp. In Arnhem is InnovatieNetwerk actief betrokken bij het publieksparticipatieproces dat de gemeente Arnhem is gestart. Er is daarvoor een brochure uitgebracht met een ontwerpvoorstel voor de toekomstige inrichting van Stadsblokken-Meinerswijk.
In Veessen-Wapenveld is het gedachtengoed gepresenteerd aan verschillende betrokkenen. Vooralsnog heeft dat nog niet geleid tot intensieve samenwerking.
In Zutphen volgt InnovatieNetwerk de ontwikkelingen passief en is er op dit moment geen inzet.

De ontwikkelingen op de verschillende locaties zullen worden gevolgd en daar waar deze gewenst en kansrijk zijn, zal kennis en ervaring ter beschikking gesteld worden.
Samen met Staatsbosbeheer wordt in Ooijen-Wanssum het gedachtengoed uit o.a. 'Nieuwe Rivieren' ingezet bij de gezamenlijke ontwikkeling van een klimaatbuffer op haar terrein.
Ontwikkelingen in ons klimaat kunnen op termijn ingrijpend zijn en zijn omgeven met onzekerheden. Bij het inrichten van natuurterreinen vraagt dit om flexibele en innovatieve nieuwe ontwerpen.

Rijke Delta

Het concept
Het Delta Plan is ooit opgezet om Nederland te beschermen tegen hoog water. Veiligheid stond in dit plan voorop. Dit leidde tot het fysiek scheiden van diverse wateren in Zuidwest-Nederland (compartimentering). Het zoute zeewater werd door dijken afgescheiden van zoet rivierwater en er ontstonden brakke binnenmeren, zoals Grevelingen en het Veerse Meer.
Met het (gedeeltelijk) afsluiten van de Zuidwest-Nederlandse Deltawateren is ook de natuurlijke dynamiek van de brakke overgangsgebieden van zoet en zout water (estuaria) verloren gegaan.

Om een aantal redenen is het wenselijk om deze natuurlijke dynamiek te herstellen. Ten eerste verhoogt herstel de natuurkwaliteit van de zeearmen en de Noordzee. Ten tweede hoeft het waterbeheer minder krampachtig tegen de natuurlijke krachten in te werken. Hierdoor neemt de flexibiliteit toe en wordt waterbeheer goedkoper. Ten derde gaan scheepvaart en recreatie erop vooruit (minder sluizen, het verdwijnen van stank door blauwalg).

Het herstel van de estuariene dynamiek is dus gericht op het aanpakken van de ongewenste effecten van het Delta Plan. Veiligheid staat nog steeds voorop, maar het bestaande systeem van compartimentering gaat letterlijk op de schop.
Dit is een enorme systeeminnovatie die raakt aan grote maatschappelijke belangen. De belangrijkste zijn de drink- en landbouwwatervoorzieningen, die geheel afhankelijk zijn van zoet water. Ook heeft herstel van de estuariene dynamiek gevolgen voor de rivierwaterverdeling in Nederland (tot in het IJsselmeer en Groningen toe). Op institutioneel vlak is over het algemeen sprake van een strikte scheiding tussen of binnen instituten die gaan over zoet (rivieren) en zout (delta, Noordzee).

Om de natuurlijke dynamiek te herstellen, is samenwerking nodig op diverse niveaus. Deze is niet vanzelfsprekend. Het concept 'Rijke Delta' beoogt hier verandering in te brengen. Het concept bestaat uit twee deelconcepten: een procesconcept (een proces ontwerpen dat het vereiste commitment op macro-, meso- en microniveau bewerkstelligt) en een inhoudelijk concept (de fysieke omslag maken van compartimentering naar herstel van de oorspronkelijke estuariene dynamiek). Het procesontwerp zal een impuls geven aan het herstel van de estuariene dynamiek.

Daarnaast zal een dergelijk procesontwerp mogelijk bijdragen aan de realisatie van andere systeeminnovatieve concepten, waarbij commitment op diverse niveaus een vereiste is.

Stand van zaken

De verkenning is samen met het BSIK-programma 'Leven met Water' uitgevoerd. Deze omvatte twee fasen.
In de eerste fase lag het voortouw bij WL Delft/Hydraulics en Bureau Stroming. Hieruit blijkt dat het creëren van zoet-zoutovergangen met een sterker aandeel vanuit het rivierengebied in het zuidwestelijke estuariene gebied fysiek goed mogelijk is, maar ook fysieke beperkingen kent. Een bestuurlijke verkenning door het VU Athena Instituut bracht aan het licht dat bestaande initiatieven die gericht zijn op het (gedeeltelijke) herstel van de estuariene dynamiek, zoals het programma 'Delta in Zicht' en pilots rond het Volkerak-Zoommeer, onvoldoende van de grond komen omdat zij een nationale context missen over zoet- en zoutwaterbeheer.
Er is een noodzaak geïdentificeerd voor een integraal nationaal programma dat zich richt op de interactie tussen zoet en zout water(beheer), waarbij betrokken partijen samenwerken en waardoor de regionale visies en lokale projecten commitment, sturing en een meerjarenperspectief krijgen.

Vervolgens is in het najaar van 2008 de basis gelegd voor draagvlak bij de departementen voor het beoogde proces. Er is een doorkijk geschetst voor de langere termijn.
Daarnaast zijn enkele acties in gang gezet om cofinanciering te organiseren, opdat het traject niet alleen afhankelijk is van de financiering door het Rijk.

In 2009 is het rapport 'Rijke Delta' uitgebracht. Het biedt een onderbouwing van een integrale zoet-zoutbenadering en de winst die te behalen is door het uitbrengen van een nationale zoet-zoutvisie. Een dergelijke visie is inderdaad in 2009 door de regering in het nationaal waterplan aangekondigd in de vorm van een op te stellen plan voor de zoetwaterhuishouding.
In 2009 zijn tal van beleidsontwikkelingen in gang gezet die het ontworpen inhoudelijke principe van 'Rijke Delta' (verbindingen tussen compartimenten in de delta en met de rivieren) in gang zetten. In hoeverre dit daadwerkelijk tot uitvoering gaat komen, zal de tijd uitwijzen. De neiging is nog groot om vanuit deelproblemen te werken en daar oplossingen voor te vinden, zoals de algenbloei op het Volkerak Zoommeer, waarvoor verzouting als oplossing wordt ingezet. We zien dat de voor Rijke Delta ontworpen principes doorwerken in de aanpak van het interdepartementaal team dat aan de slag is gegaan met het kwartiermaken voor de Deltaregisseur. Het is echter niet gelukt om het concept van 'Rijke Delta' integraal te incorporeren in het feitelijke proces voor de (landelijke) Deltaregisseur.

Activiteiten 2010

Voor InnovatieNetwerk is het fenomeen 'procesconcept voor systeeminnovatie' nieuw. We gaan in 2010 na of en hoe dit procesconcept een basis kan vormen voor de verdere doorontwikkeling en verspreiding van andere InnovatieNetwerk-concepten.

Voor 2010 is de inzet dat het proces ontworpen in Rijke Delta wordt toegepast in het onderzoeks- en ontwikkelingsprogramma voor de Deltaregisseur. Hierbij is samenwerking gezocht met Bestuurskunde van Erasmus Universiteit (prof. Teisman). Dit zal onder meer afhangen van de uitwerking van de betreffende onderzoeksprogramma's, die najaar 2009 worden opgesteld.

Kortom, in 2010 vindt plaats:
- Mogelijke uitwerking van Rijke Delta in concrete innovatiepilot voor Deltaregisseur.
- Mogelijke uitwerking van Rijke Delta als proces voor realisatie en/of opschalen van andere concepten van InnovatieNetwerk.

Speerpunt Wonen en werken

Knooperven

Het concept
Op het platteland zijn twee belangrijke ontwikkelingen op gang gekomen: boeren stoppen en burgers trekken naar het platteland. Dit biedt zowel kansen op het vlak van de landschapsontwikkeling als ter verdere versterking van de agrarische structuur. Een verrassende en niet-alledaagse combinatie die door velen als onmogelijk wordt ervaren. Knooperven zijn boerenerven die door middel van paden en beplanting met elkaar verbonden zijn. Het Knooperf organiseert als het ware het landschap met zijn tentakels van routes en beplantingen, en vormt op die manier het ordenend principe voor het buitengebied in Twente. De uitdaging in dit concept is om bedrijfsontwikkeling mogelijk te maken in een kleinschalig landschap, en tegelijkertijd burgers kansen te bieden om op grotere Knooperven te wonen en verantwoordelijkheid te nemen voor het beheer en onderhoud van de karakteristieke beplanting die de Knooperven verbindt.

Stand van zaken
Samen met de provincie Overijssel en de gemeente Tubbergen is het concept ontwikkeld. Via de weg van 'rekenen & tekenen' is de haalbaarheid onderzocht.

Voor de gemeente Tubbergen zijn de resultaten van het 'rekenen en tekenen' aanleiding geweest om de onderhandelingen te starten om boerderijen en de omliggende gronden te verwerven.

Medio 2009 is het gelukt om het eerste erf aan te kopen en is de ontwikkeling gestart. De gemeenteraad van Tubbergen heeft reeds ingestemd met het bieden van ruimte voor deze ontwikkeling, met inbegrip van het reserveren van financiële middelen om de aangetrokken projectleider mede te betalen. Het concept is door de drie partners aan de pers gepresenteerd.
De provincie Overijssel heeft Knooperven in haar Omgevingsvisie opgenomen. Zij zien Knooperven als een manier om doelstellingen op het gebied van versterking van het landschap, behoud van cultuurhistorie, recreatief medegebruik, versterking van de landbouwstructuur en ontwikkelen van nieuw landelijke woonmilieus met elkaar te verknopen.

Interesse in Noord-Brabant voor het concept heeft o.a geleid tot vragen van de D'66-statenfractie van Noord-Brabant. Zij hebben Gedeputeerde Staten gevraagd om het concept 'Knooperven' te bestuderen en te bekijken of het systeem (of elementen hiervan) in Brabant toepasbaar kan zijn en of er een proefproject gestart zou kunnen worden.
Een projectleider is aangetrokken om de realisatie van het eerste Knooperf te gaan trekken.

Activiteiten 2010
De realisatie van het eerste Knooperf zal in 2010 worden voortgezet. Ook zullen de onderhandelingen worden voortgezet om tot nog ten minste twee andere pilots in Tubbergen te komen.
Daarmee samenhangend zal ingezet worden op het verder communiceren over de basisprincipes van het concept in lokale, regionale en landelijke bijeenkomsten en o.a. via publicaties. Dit gezien de belangstelling die vanuit verschillende richtingen bestaat en de toepasbaarheid van de basisprincipes van het concept in andere delen van het land, zoals Noord-Brabant.

Parels in het Landschap (voorheen: Glastuinbouw en Ruimtelijke Kwaliteit)

Het concept
De glastuinbouwgebieden staan niet bekend om de toegevoegde waarde voor het landschap. Het doel is om een omslag te bereiken in de beleving van de ruimtelijke kwaliteit van glastuinbouwgebieden. Het concept gaat uit van hoogwaardige architectuur aan de rand van dergelijke gebieden en het slim benutten van hoogteverschillen, waardoor kassen het uitzicht niet langer belemmeren maar wel de wolken weerspiegelen. Met nieuwe ontwerpen voor kassen is een grote sprong voorwaarts te boeken.

Stand van zaken
Enige jaren geleden is het rapport 'Glastuinbouw en Ruimtelijke kwaliteit' uitgebracht. In 2005 heeft InnovatieNetwerk geparticipeerd in een project gericht op glastuinbouwontwerpen voor de Zuidplaspolder. In 2006 is er vooral vanuit de energie-invalshoek gewerkt aan de Zuidplaspolder (concept 'Zonneterp'). In 2007 is voor twee locaties, van 50 en 80 hectare, een complete inrichtingsschets gemaakt, waarbij woningen, bedrijventerrein en glastuinbouw zijn geïntegreerd. Dit in samenwerking met onder meer Dura Vermeer, Amvest en Vestia en de Stichting Glastuinbouw Zuidplaspolder. In 2008 is het plan met Amvest verder uitgewerkt voor 400 woningen, ca. 28 ha glastuinbouw en bedrijventerrein.
In samenwerking met Haskoning is een rapport over de ruimtelijke kwaliteit van de glastuinbouw gepubliceerd ('Parels in het Landschap') en aan alle glastuinbouwgemeenten toegestuurd.
In samenwerking met de Bond Nederlandse Architecten en het steunpunt ontwerpwedstrijden treft Innovatienetwerk/SIGN voorbereidingen voor een programma 'Mooiste parel van Nederland', dat in 2010 zal gaan lopen. Met verschillende glastuinbouwgebieden zijn gesprekken gevoerd om voorbeeldprojecten uit te voeren in het kader van gebiedsontwikkeling.

Verder zal InnovatieNetwerk in samenwerking met SIGN de combinatie van recreatie en kassen op een specifieke locatie nader uit laten werken: het Goed-Weer-Garantie-Vakantiepark (zie het thema 'Duurzaam Ondernemen').

Activiteiten 2010
SIGN/InnovatieNetwerk gaat een programma organiseren voor tuinders die nieuw gaan bouwen of uit gaan breiden. Het programma bestaat uit een stimulering en een prijsvraag. Ter stimulering kunnen telers een deel van de kosten voor inhuur van een BNA-architect vergoed krijgen, als ze de ontwerptekeningen ter publicatie aan SIGN aanbieden. Als ze besluiten conform de tekeningen te gaan bouwen, kunnen ze meedingen naar de titel 'Mooiste kas van Nederland'.

Daarnaast speelt het vraagstuk van inpassing van glastuinbouwgebieden in het landschap op het schaalniveau van 50-500 hectare. Gesprekspartner daarvoor zijn de tuinbouwontwikkelingsmaatschappijen en lokale overheden, zoals Boskoop, Westland, Venlo, Twello en Steenbergen.

Nieuwe Marken

Het concept
De kwaliteit en toegankelijkheid van natuur en landschap verhogen en tegelijkertijd tegemoetkomen aan de vraag naar betaalbaar buiten wonen. Het concept 'Nieuwe Marken' maakt dat mogelijk. Door het bouwen van kleine aantallen woningen in lage dichtheden komen financiën beschikbaar voor de ontwikkeling van nieuwe, toegankelijke en streekeigen natuurgebieden. Gebieden die duurzaam beheerd zullen worden door de nieuwe bewoners gezamenlijk. Hierdoor zullen de ruimtelijke kwaliteit en de toegankelijkheid met sprongen vooruitgaan. En dat is op veel plekken hard nodig.

Stand van zaken
Een Nieuwe Marke moet, wil zij werkelijk (ruimtelijke) kwaliteit opleveren, passen in het landschap – cultuurhistorisch én ecologisch. Daarom zal een Nieuwe Marke aan de kust of in het bos er anders uitzien dan in het veenweidegebied. Vandaar dat zowel gesproken is met partijen die in het oosten van het land een Nieuwe Marke mede zouden willen realiseren (een gemeente en een projectontwikkelaar), als met partijen in het westen (een woningbouwcorporatie). Een conceptwijzer is beschikbaar.

Activiteiten 2010
Inzet in 2010 zal gericht zijn op de realisatie van het concept. Het samen met consortia ter hand nemen daarvan kan starten als de onderhandelingen over grondaankopen succesvol zijn afgerond. De rol van InnovatieNetwerk in die fase zal bestaan uit het beschikbaar stellen van kennis, ervaring en netwerk aan de consortia. Daarnaast zal InnovatieNetwerk optreden als een van de supervisors. Dit om te begeleiden en bewaken dat de basisprincipes van het concept in voldoende mate tot hun recht komen in het te realiseren plan.

Waterwoonterpen (voorheen Duinwonen)

Het concept
Wonen op opgeworpen zandheuvels in droogmakerijen met zilte kwel. Dat is kort samengevat het concept 'Waterwoonterpen', dat een aantal problemen in samenhang oplost: het tekort aan mooie woonlocaties in de Randstad, de verrommeling van het landschap in de droogmakerijen en de verloedering van de veenweidegebieden als gevolg van het wegzijgen van het water plus de verzilting van de bodem.

Stand van zaken
Bureau Vista heeft in opdracht van InnovatieNetwerk het concept voor een tweetal kansrijk lijkende locaties concreet uitgewerkt in het boekje 'Nieuwe Dorpen voor het Groene Hart. Duinwonen in de droogmakerij'. Het concept is gepresenteerd op het door Neprom en andere partijen georganiseerde Groene Hart-congres. Er is een conceptwijzer voor het onderwerp gemaakt. De Argumentenfabriek heeft in kaart gebracht wat de argumenten voor en tegen het idee zijn. Uit die exercitie komt scherp naar voren dat ten aanzien van vrijwel alle onderwerpen, er meer 'voors' dan 'tegens' zijn, behalve wat betreft de politiek-bestuurlijke dimensie. Partijen hebben elkaar als het ware in een patstelling
gemanoeuvreerd. Het gedachtengoed is ook ingebracht bij de Commissie-Veerman, die zich heeft gebogen over de bescherming van de Nederlandse kust en het achterland op de lange termijn. Verder is gezorgd voor een artikel in *Het Financieele Dagblad* over het concept (rubriek *Morgen*).
Er is een vervolgopdracht gegeven aan Bureau Vista om het concept 'Waterwoonterpen' te koppelen aan de brede discussie over de toekomst van de Randstad en haar binnentuin, het Groene Hart. In deze vervolgopdracht wordt ook gekeken naar slimme coalitiepartners. In onze perceptie is het cruciaal om natuur- en milieuorganisaties mee te krijgen.

Activiteiten 2010
Het vormen van een coalitie om Waterwoonterpen op een aantal plekken te realiseren. Het concept maakt onderdeel uit van het aanbod aan de minister van VROM door een consortium van Habiforum, Leven met Water en InnovatieNetwerk om de ambities van de Structuurvisie Randstad 2040 te helpen realiseren.

Tijdelijk bestemmen

Het concept
Ontwikkelingen in de toekomst worden steeds onvoorspelbaarder en de horizon die met enige zekerheid overzien kan worden, wordt steeds korter. Denk aan klimaatverandering. Dat het klimaat verandert, is wel duidelijk, maar het is onbekend met welke consequenties precies rekening gehouden moet worden.
Als ervan uitgegaan wordt dat de toekomst onvoorspelbaar is, moet (ook) de ruimte flexibel ingericht worden. Want wat nu goed en duurzaam lijkt, kan over tien jaar onzin blijken te zijn.
De omkering in het concept 'Tijdelijk bestemmen' is dat de onzekerheid tot zekerheid gemaakt wordt: je gaat voor bepaalde tijd bouwen;

voor de tijd die je denkt te kunnen overzien. Dat geldt voor huizen, maar ook voor bedrijventerreinen en mogelijk infrastructuur.

Stand van zaken
Door Boomsma Innovations is het onderwerp nader verkend. Verder is een workshop georganiseerd met een aantal experts. Daar is geconstateerd dat het concept veelbelovend is, en onder andere ingezet zou kunnen worden in het rivierengebied, bij het omgaan met pieken in de waterafvoer en de daarvoor in de toekomst benodigde ruimte. Op sommige plekken zou tijdelijk gebouwd kunnen worden, om te zijner tijd – als er meer ruimte voor water nodig is – die bebouwing weer te laten verdwijnen. Maar ook in gebieden waar vooralsnog vanwege bevolkingsgroei en gezinsverdunning extra woningen nodig zijn, maar waar een gerede kans bestaat dat die extra woningen in de toekomst overbodig zijn, zou tijdelijk bouwen soelaas kunnen bieden. Urgente knelpunten waarvoor een oplossing gezocht moet worden, zijn onder meer de regelgeving (nu is 'tijdelijk' in de regelgeving maximaal vijf jaar) en het grondbeleid (de waardestijging van woningen daalt neer in de grond, wat dus niet meer mogelijk is als woningen en grond ontkoppeld worden).
Met diverse organisaties (onder andere Provincie Limburg en Bouwdienst van Rijkswaterstaat) vinden gesprekken plaats om plekken en thema's te inventariseren voor pilots.
In 2009 is rond dit concept een samenwerking gestart met WINN (Waterinnovatie Rijkswaterstaat). In WINN-verband zijn medewerkers van Deltares, RWS en het ministerie van Verkeer en Waterstaat actief.

Activiteiten 2010
Ontwikkeling van een aantal pilots in samenwerking met WINN.

Bijlage 2: Concepten Thema 'Duurzaam Ondernemen'

De innovatieopgaven voor dit thema zijn reeds opgenomen in Hoofdstuk 3. De innovatieagenda's voor de samenwerking met de glastuinbouw, de akkerbouw, de melkveehouderij en de Noordzeevisserij worden in deze bijlage wel kort uiteengezet.

1. Algemeen

Buurderij

Het concept
Kern is het ontwikkelen van nieuwe plattelandsbedrijven die voedselproductie combineren met andere plattelandsfuncties, waarbij burgers op actieve wijze worden betrokken. Dergelijke bedrijven moeten burgers in staat stellen om integraal verantwoordelijkheid te dragen voor economische, ecologische en sociaal-culturele waarden en belangen. Dit betekent fundamentele veranderingen in de verantwoordelijkheidsverdeling en de te hanteren sturingsconceptie.

Stand van zaken
De businesscase voor de Buurderij Haarlemmermeer-Zuid is ingebracht in het planningsproces voor de Zuidwest-Flank in de Haarlemmermeer en wordt thans positief tegemoet getreden. De multifunctionele opzet van de Buurderij lijkt goed te passen binnen de beleidsambities. Tegelijkertijd realiseren partijen zich dat de vernieuwende opzet van de Buurderij op gespannen voet staat met de wijze waarop verantwoordelijkheden in het landelijk gebied thans zijn toegedeeld. Dat geldt bijvoorbeeld voor de overgang van publieke verantwoordelijkheden, zoals waterberging, naar de private sfeer. Dat

geldt ook met betrekking tot financieringsconstructies. De Stuurgroep die de totstandkoming van de pilot heeft begeleid, heeft medio 2009 middelen beschikbaar gesteld om te bereiken dat de Buurderij kan worden ingepast zonder dat afbreuk wordt gedaan aan het vernieuwende karakter ervan.
In juni 2009 is rond deze businesscase een seminar georganiseerd over dit onderwerp. De spanning tussen innovaties en regelgeving stond daarbij centraal, alsmede de vraag hoe daarmee kan worden omgegaan.
Voor de tweede Buurderij-pilot, 'Poldertuin', is eveneens een verdere uitwerking beschikbaar. Deze zal onderdeel gaan uitmaken van het nieuwe glastuinbouwgebied ten westen van Rijsenhout en Burgerveen. Realisering van dit Buurderij-ontwerp zal worden gekoppeld aan de uitwerking van dit nieuwe vestigingsgebied. Zodra bekend is welke ondernemers zich hier willen vestigen, zal de uitwerking van een businesscase ter hand worden genomen.
Op Schouwen-Duiveland heeft de uitwerking van een businesscase voor een Buurderij nabij Renesse vertraging opgelopen. Reden is dat er sprake is van nieuwe planologische kaders in de omgeving van het plangebied. Wel is intussen belangstelling getoond van de zijde van projectontwikkelaars en exploitanten. Ook lopen contacten met diverse andere organisaties (onderwijs, welzijn). Woningcorporatie Zeeuwland is van meet af aan bij het project betrokken.

Activiteiten 2010
De verdere activiteiten rond Buurderijen in 2010 zullen zich concentreren op de daadwerkelijke realisering. Een belangrijk aandachtspunt daarbij zal zijn, gelet op het vernieuwende karakter van Buurderijen, hoe de gemaakte ontwerpen kunnen worden ingepast in bestaande regelsystemen c.q. hoe geldende regels zodanig kunnen worden aangepast dat deze de realisering van Buurderijen niet in de weg staan.
Gelet op het feit dat het Buurderij-traject in een afrondende fase zit, wordt tevens bezien of de procesmatige ervaringen bij het werken aan ingrijpende institutionele vernieuwingen kunnen worden gesystematiseerd en gebundeld in een publicatie.

Een duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem

Het concept
De markten voor landbouwproducten ontwikkelen zich steeds meer tot wereldwijde markten. Er is sprake van steeds verdergaande liberalisering. Dat heeft meerdere voordelen. Zo kan wereldwijd worden geprofiteerd van gunstige productieomstandigheden. Voor de consumenten is het voordeel dat men het gehele jaar door kan beschikken over een ongelooflijk groot assortiment aan producten.
Maar toenemende globalisering brengt ook problemen met zich mee. Zo is het lastig ervoor te zorgen dat binnen wereldwijde voedselketens sprake is van duurzame productie en verwerking. Ook het garanderen van voedselveiligheid is moeilijker te garanderen wanneer daar wereldwijd veel partijen bij betrokken zijn. Dat stelt hoge eisen aan transparantie. Ook moet sprake zijn van uniforme normen. Bovendien vormt een goed functionerende controle- en handhavingsorganisatie een wezenlijk onderdeel.

Ook op sociaal vlak kan globalisering ongewenste effecten hebben. Zo wordt wel beweerd dat de voordelen van globalisering doorgaans vooral ten goede komen aan boeren in de ontwikkelde landen en dat boeren in ontwikkelingslanden er nauwelijks van profiteren. Ook zou globalisering ontwrichtend werken op lokale gemeenschappen in ontwikkelingslanden. Het zou ten koste gaan van de eigen identiteit van regio's. Hoe dan ook, er is voldoende aanleiding om binnen het thema 'Duurzaam Ondernemen' niet slechts te werken aan concepten die passen binnen de context van globalisering, maar om ook te zoeken naar nieuwe concepten die passen binnen en kunnen bijdragen aan het regionaliseringsspoor.
Dergelijke overwegingen leidden tot de wens om een duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem te ontwerpen. Binnen een dergelijk ontwerp is sprake van omslagen (en dus nieuwe concepten) op de volgende terreinen:

1. Integratie van de productiefunctie van de landbouw en de beheerfunctie
De landbouw combineert twee functies: productie van voedsel en beheer van het landelijk gebied. De afstemming tussen beide functies verloopt lang niet altijd vlekkeloos. In regio's met veel natuur- en landschapswaarden staat het streven naar voortgaande rationalisatie van de productie vaak op gespannen voet met de beheerfunctie. De uitdaging bestaat eruit een zodanig vergoedings- c.q. beloningssysteem te bedenken dat beide functies duurzaam aan elkaar worden verbonden.

2. De positie van de burger/consument in de keten
Binnen een marktsysteem staat het de consument vrij om te kopen wij hij of zij wil. Men bepaalt zelf bij welke supermarkt men zijn inkopen doet. Kenmerkend voor onze voedselketens is dat er doorgaans nauwelijks een relatie is tussen producent en consument. Men kent elkaar niet. Relaties worden gekenmerkt door anonimiteit. De uitdaging is om voedselketens te ontwerpen waarin de consument nadrukkelijker bij de productie van voedsel wordt betrokken en (mede)verantwoordelijkheid gaat dragen voor de wijze waarop het voedsel wordt geproduceerd, met inbegrip van de gevolgen ervan voor de omgeving. Die betrokkenheid kan op diverse wijzen vorm krijgen. Het kan gaan om min of meer structurele afnameverplichtingen, maar het is ook denkbaar dat burgers/consumenten er risicodragend bij worden betrokken en ondernemersverantwoordelijkheden op zich nemen.

3. Nieuwe vorm van sturing
Terwijl voedselproductie wordt beschouwd als een economische activiteit is het beheer van natuur, landschap en daarmee verbonden waarden voor een belangrijk deel onderwerp van overheidssturing. Dat levert vaak spanningen op. Ondernemers voelen zich in hun streven om via de markt een redelijk inkomen te verdienen vaak gedwarsboomd door overheidsregels. Marktwerking dwingt tot voortgaande rationalisatie van de productie terwijl overheidsmaatregelen bijvoorbeeld ter bescherming van natuur, landschap en milieu – dat tegelijkertijd vaak belemmeren. Pogingen om die spanning te verminderen, hebben vaak het karakter van compromissen. Er wordt bijvoorbeeld gekozen voor iets meer ruimte voor marktwerking en iets minder regels. Het onderliggende probleem wordt daardoor niet opgelost.

De uitdaging is een nieuwe vorm van sturing te ontwikkelen en uit te werken, ook wel aangeduid als 'de derde weg'. Uitgangspunt daarbij is dat de verantwoordelijkheid voor voedselproductie en beheer van het landelijk gebied maximaal in de regio zelf wordt gelegd. Dat vraagt nieuwe organisatievormen en nieuwe vormen van verrekening.

Stand van zaken
In 2009 zijn enkele opdrachten verstrekt voor essays ter voorbereiding van concepten voor een duurzaam regionaal landbouw- en voedselsysteem. Die opdrachten hebben tot doel om nieuwe concepten op het spoor te komen voor vernieuwing van economische systemen, voor nieuwe vormen van sturing en voor vernieuwing van voedselketens. Tevens is gewerkt aan een overkoepelend essay dat een patroonanalyse rond globalisering bevat. Het essay over nieuwe economische modellen is geschreven door Biba Schoenmaker van Bureau BYOI. Het essay over nieuwe vormen van sturing is geschreven door André Jonker van de Sichting Voor de Verandering. Tot slot is het essay over nieuwe regionale ketens geschreven door Janine Caalders van Bureau Buiten, met bijdragen van Anton Nigten en Jeroen Laro.
De drie essays met betrekking tot economische vernieuwing, nieuwe vormen van sturing en nieuwe voedselketens komen begin 2010 beschikbaar. Dan verschijnt eveneens een overkoepelend rapport dat een patroonanalyse van vraagstukken op het vlak van globalisering bevat. Elementen hiervan zijn tijdens lezingen en in bijeenkomsten gepresenteerd en ondervinden veel belangstelling. De financiële en economische crisis heeft bijgedragen aan de relevantie ervan.

Activiteiten 2010
De resultaten van de deelopdrachten zullen de basis vormen voor ontwerpsessies met betrekking tot onderdelen van het regionale systeem. Daarbij zullen belangstellenden worden betrokken die zich intussen hebben aangemeld voor dit regionale ontwerpspoor. Aansluitend zal integratie hiervan plaatsvinden in een regionaal ontwerp. De creativiteitsfase zal in de eerste helft van 2010 plaatsvinden. De integratie van ideeën in een regionaal ontwerp staat gepland voor het najaar van 2010.

Stadslandbouw

Het concept
In dit concept staat niet slechts de voedselproductie van de landbouw centraal, maar de veel bredere vraag welke nieuwe verbindingen er kunnen worden gelegd tussen stad en platteland. Uitgangspunt daarbij is dat de potenties van de landbouw volop worden benut. Bovendien is de omslag aan de orde van aanbod- naar vraagsturing. In de landbouw staat traditioneel aanbodsturing centraal. De individuele ondernemer heeft doorgaans weinig invloed op de vraag. Bovendien worden landbouwmarkten gekenmerkt door een groot aantal aanbieders. Ketens worden gekenmerkt door een groot aantal producenten en een groot aantal consumenten. De uitdaging is om het ontwerp voor stadslandbouw vraaggestuurd te ontwikkelen. Dat betekent dat een scherpe vraagarticulatie vanuit de stad de basis zal vormen voor het ontwerp. Daarbij zullen ook nieuwe functies van de landbouw aan bod komen, zoals de vraag welke bijdrage de landbouw kan leveren op

het vlak van interculturele integratie. Ook nieuwe mogelijkheden in de relatie tussen landbouw en kunst zullen worden verkend.
In plaats van concentratie op deelontwerpen en deelinitiatieven ligt de uitdaging in een integraal ontwerp voor het gehele gebied. De vernieuwing zal met name institutioneel van karakter zijn. Het gaat om nieuwe organisatievormen, zodat uiteindelijk sprake zal zijn van een zelfstandige structuur waarin vormen van stadslandbouw zowel organisatorisch als financieel onafhankelijk van de overheid kunnen functioneren. Binnen deze overkoepelende structuur zal ruimte zijn voor individueel ondernemerschap. Ook dat wijkt af van de huidige ontwikkeling, waarin veelal sprake is van min of meer op zichzelf staande initiatieven en projecten.

Stand van zaken
In 2009 zijn de mogelijkheden verkend om in Amsterdam ontwerpen te maken voor stadslandbouw. Een in december 2008 gehouden presentatie voor bestuurders vormde daarvoor de basis. Daarbij zijn diverse voorstellen gedaan voor mogelijke ontwerpen. Op grond hiervan is in april 2009 een Plan van Aanpak geformuleerd om tot daadwerkelijke ontwerpen te komen. De ambitie bij de nieuwe ontwerpen zal in het bijzonder betrekking hebben op vernieuwing op institutioneel terrein.
Het overleg met de gemeente Amsterdam over stadslandbouw heeft geresulteerd in overeenstemming in hoofdlijnen voor een ontwerptraject. Als gebied is de 'Tuinen van West' gekozen. Op basis van uitgangspunten en ambities is een Plan van Aanpak opgesteld dat bestuurlijk is goedgekeurd. De eerste fase hiervan, die gericht is op verdere specificatie van de stadse vraag en op basis hiervan een scherpe formulering van de ontwerpopgaven, is nog in 2009 gestart. Het project is opgezet als een samenwerkingsverband tussen de gemeente Amsterdam en InnovatieNetwerk.

Eind 2009 is opdracht verleend voor een ontwerp voor stadslandbouw in de wijk Overvecht in Utrecht. Het ontwerp zal zijn gebaseerd op de principes van permacultuur. In tegenstelling tot het project Tuinen van West in Amsterdam zal in dit ontwerp de nadruk liggen op landbouw binnen de wijk zelf.

Activiteiten 2010
Op basis van het gevoerde overleg op bestuurlijk niveau en het opgestelde Plan van Aanpak zullen in 2010 de ontwerpactiviteiten centraal staan. Op basis van scherp geformuleerde innovatieopgaven zullen ontwerpsessie worden georganiseerd. Aansluitend zal een selectieproces plaatsvinden en zal integratie van deelontwerpen volgen. Deze stap zal leiden tot een businesscase en uiteindelijk een businessplan. De resultaten van iedere fase en een voorstel voor de daaropvolgende fase zullen deel uitmaken van besluitvorming op bestuurlijk niveau.

Een eerste schetsontwerp voor stadslandbouw in de wijk Overvecht in Utrecht zal medio 2010 beschikbaar zijn. Op basis daarvan zal worden besloten of een verdere uitwerking en detaillering zal plaatsvinden.

Een nieuwe meente

Het concept
Gedurende vele eeuwen was er op de zandgronden in het oosten van Nederland sprake van gemeenschappelijke vormen van grondgebruik. Die werden aangeduid als meenten. Een belangrijk uitgangspunt bij een meente was dat het gebied zodanig zou worden beheerd dat het voortbrengend vermogen ervan in stand zou blijven. Dat gebeurde niet vanzelf. Er was sprake van een systeem van onderlinge afspraken die door deelnemers moesten worden gerespecteerd. Voorkomen moest worden dat deelnemers zozeer voorrang gaven aan het nastreven van eigenbelang dat dit ten koste zou gaan van het gemeenschappelijk belang. Duurzaam beheer vormde daardoor zowel het uitgangspunt als de ambitie van een meente. Kan dit verleden inspiratie bieden voor de toekomst?

Stand van zaken
In 2009 heeft een identificatie plaatsgevonden met als doel na te gaan of er sprake was van voldoende eensgezindheid en gelijkgerichtheid onder belangstellende partijen. Het betrof zowel de ambitie om aan een Nieuwe Meente te werken, de uitgangspunten en de wijze waarop het proces van ontwerp en realisatie eruit zou kunnen zien. De resultaten hiervan zijn onderwerp geweest van een workshop die eind juni onder leiding van Jan Terlouw heeft plaatsgevonden.

Activiteiten 2010
Een ontwerp voor een nieuwe meente zal zich concentreren op drie aspecten, namelijk de vraag waarop relaties zodanig kunnen worden georganiseerd dat duurzaamheid is gegarandeerd, de wijze waarop *freerider*gedrag kan worden uitgesloten en de vraag hoe een effectieve besluitvorming kan worden gezekerd.

Groene scan

Het concept
Mede naar aanleiding van de economische crisis wordt in brede kring gepleit voor fundamentele veranderingen binnen ons financiële en economische systeem. Een van de punten die daarbij veel aandacht krijgt, is het feit dat ons economisch systeem blijkt geeft van een beperkte kijk op wat van waarde is. Zo worden negatieve effecten van economische activiteiten, zoals effecten op het milieu, doorgaans niet of slechts voor een deel meegerekend in de kostprijs. Tegelijkertijd worden waardevolle zaken, zoals vrijwilligerswerk, niet gewaardeerd. De landbouw vormt hiervan een interessant en indringend voorbeeld. Veelgehoord is de klacht van ondernemers dat hun bijdrage aan het beheer van het landschap in economisch opzicht niet wordt gewaardeerd. Dit is aanleiding geweest om een project te starten onder de naam ‘Groene Scan’. Doel is een concreet gebied (als pilot is Schouwen-Duiveland gekozen) door te meten, met als uitgangspunt dat alles wat van waarde is ook wordt gewaardeerd, zowel in positieve als in negatieve zin. Daartoe zullen nieuwe waarderingsmaatstaven worden ontwikkeld. Vervolgens zullen de uitkomsten van deze scan worden vergeleken met gegevens van economische ontwikkeling en vooruitgang zoals tot nu toe binnen het economisch systeem toegepast. Met

deze vergelijking en met de nieuwe waarderingsmaatstaven wordt geen wiskundige precisie nagestreefd. De vergelijking moet vooral inzicht geven in kritische omslagpunten, waarna aansluitend nieuwe concepten worden ontwikkeld voor koppelings- en verrekensystemen die kunnen bijdragen aan een zowel sociaal als ecologisch duurzaam economisch systeem. Het project heeft tevens als ambitie een diagnostisch instrument te ontwikkelen om regio's door te meten op het punt van duurzaamheid.

Stand van zaken
Met provincie en gemeente heeft overleg plaatsgevonden over dit project. Het project past logisch binnen een internationaal project dat op Schouwen-Duiveland van start gaat. Dat Europees project ('Climate Proof Areas') heeft tot doel regio's klimaatbestendig te maken. Het kent een zodanig brede opzet dat initiatieven om tot een duurzame economie te komen en bestaande economische bedrijvigheid door te lichten, daar heel goed bij aansluiten. Inmiddels zijn afspraken gemaakt over aanlevering van gegevens die nodig zijn om de scan uit te voeren. Een Plan van Aanpak zal eind 2009 beschikbaar zijn.

Activiteiten 2010
Op basis van een eind 2009 opgesteld Plan van Aanpak zal de samenwerking met de provincie Zeeland worden geconcretiseerd. De uitvoering van de groene scan staat gepland voor de eerste helft van 2010.

Agrocentrum

Het concept
Het Agrocentrum is een van de meest verregaande varianten van het door InnovatieNetwerk ontwikkelde concept 'Agroparken'. Het gaat hier namelijk om de grootschalige clustering van varkenshouderij op een bedrijventerrein, met verbindingen naar glastuinbouw en mogelijk ook andere agrosectoren, zoals akkerbouw en aquacultuur. Het betekent o.a. een vergaande doorvoering van cradle-to-cradle-principes, het sterk verbeteren van het dierenwelzijn en het verbeteren van landschappelijke kwaliteit door grootschalige bedrijven niet langer te plaatsen in kleinschalige landschappen.

Stand van zaken
In 2009 is voor het Agrocentrum een kleinschalige slachterij uitgewerkt door PROMAD in samenspraak met enkele slachterijen, die ook daadwerkelijk in dit concept willen investeren. In Noord-Holland is in de concept-structuurvisie, die in het voorjaar van 2009 is uitgekomen, een zoekgebied voor intensieve veehouderij opgenomen, pal naast het glastuinbouwgebied Agriport A7. Daarnaast ligt een gebied voor aquacultuur. In de omgeving ligt een grootschalig akkerbouwgebied. De onderlinge nabijheid van deze vier sectoren biedt volop mogelijkheden om via toepassing van de principes van Agroparken, kringlopen te sluiten en transporten te verminderen. In Flevoland is de provincie een haalbaarheidsstudie gestart naar de mogelijkheden voor een Agropark met enkele ondernemers en Wageningen UR. Kennisontwikkeling, mede op de proefbedrijven van Wageningen UR in deze provincie, neemt daarbij een belangrijke plaats in. Voorts zijn

gesprekken gevoerd met de Provincie Overijssel over een Agropark. Ten slotte zijn de in voorgaande jaren geproduceerde rapportages toegankelijk gemaakt voor de doelgroepen (ondernemers, bestuurders) en het bredere publiek.

Activiteiten 2010
De beschikbaarheid van locaties vormt dé grote bottleneck bij de ontwikkeling van Agroparken, met name vanwege maatschappelijke weerstanden tegen grootschalige veehouderij. Daarom is het in eerste instantie aan de provincies om het voortouw te nemen door via structuurvisies en bestemmingsplannen ruimte te creëren. Bij ondernemers is duidelijke interesse en investeringsbereidheid. InnovatieNetwerk zal haar voortrekkersrol beëindigen, maar blijft beschikbaar voor initiatiefnemers als vraagbaak wanneer het gaat om het inbrengen van in de afgelopen jaren opgedane kennis en contacten rond dit concept.

Mariene Parken

Het concept
De zee is sterk onderbenut als het gaat om het vervullen van menselijke behoeften. De zee beschikt niet alleen over nog onontgonnen rijkdommen, bijvoorbeeld op het gebied van aquatische organismen (zoals wieren, mosselen, vissen), maar biedt ook de ruimte die op land steeds schaarser wordt. Vooral de combinatie van de kweek van aquatische biomassa met (bestaande of geplande) energie-infrastructuur op zee, beschreven in ons rapport 'Mariene Parken' (2008), lijkt interessant. Olie- en gasplatforms bij lege velden kunnen op deze wijze een nieuwe functie krijgen. Ook windparken bieden goede mogelijkheden voor innovatieve kweeksystemen op zee. De integratie viskweek met de teelt van wieren en mosselen biedt ecologische voordelen: mest en voer van de vissen wordt door de filter feeders opgenomen. Hierdoor kan een nutriënt-neutraal systeem ontstaan.

Stand van zaken
In 2008 had het offshore bedrijf Wintershall, dochter van BASF, een platform bij een leeg gasveld voor de kust van IJmuiden ter beschikking gesteld voor experimenten met aquatische biomassa. In 2009 is dit platform echter overgegaan naar een ander bedrijf, waardoor de plannen voor een pilot met het kweken en oogsten van wieren op losse schroeven zijn komen te staan. Daar staat tegenover dat Eneco op ons verzoek een haalbaarheidstudie is gestart naar wierenkweek in hun Amalia-windpark op zee. Dit als eerste stap naar het geïntegreerd kweken van verschillende aquatische organismen. Naast de mogelijk interessante economische perspectieven voor wierenkweek is Eneco gespitst op de mogelijkheid om via wierenkweek de visstand positief te beïnvloeden. Dit zou sterk kunnen bijdragen aan de acceptatie van windparken op zee.
Het ministerie van Economische Zaken heeft eind 2009 een SBIR-regeling opengesteld (€ 1,4 miljoen) voor het midden- en kleinbedrijf, gericht op wierenkweek op zee. Deze openstelling is tot stand gekomen in nauw overleg met InnovatieNetwerk. InnovatieNetwerk heeft actief meegewerkt aan het vormen van consortia rond enkele van de voorstellen die in het SBIR-kader zijn ingediend.

In een door InnovatieNetwerk en IMARES georganiseerd *captains dinner* is met de top van enkele grote bedrijven uit de wereld van offshore, mosselkweek en energie gesproken over de perspectieven voor aquacultuur op de Noordzee, mede in het licht van een concessie die minister Verburg hiervoor wil uitgeven. Men was voorzichtig positief: er is eerst behoefte aan concrete praktijkexperimenten met de kweek van aquatische biomassa op de Noordzee, alvorens grote investeringen aan de orde zijn.
In het verlengde van het essay van Wouter van der Weijden voor het thema 'De zee als ecologisch en economisch kapitaal' (zie Noordzeevisserij 2025) is met offshorebedrijf Heerema en de Leisure and Arts Group overleg gevoerd over de benutting van een offshore platform voor recreatie en educatie, gekoppeld aan mariene productiefuncties. Aangezien er twijfels zijn over het grensverleggende en duurzame karakter hiervan, is het project voorlopig aangehouden. Daarbij speelden ook de veiligheidsrisico's voor bezoekers een rol.

Activiteiten 2010
In het verlengde van de in 2009 gestarte activiteiten en gesteund door de SBIR-regeling zullen we ons in 2010 vooral richten op de ontwikkeling van wierenkweek in het Amalia-windpark. Hierbij ligt de focus naast de economische ook op de ecologische aspecten.

Powerfarms!

Het concept
Powerfarms! zijn (clusters van) varkensbedrijven die naast vlees ook energie, algen en schoon water produceren. Varkensmest wordt via vergisting en enkele raffinagestappen omgezet in methaan, CO_2 en verschillende mineralenfracties (N, P, K). Methaan wordt vervolgens in een WKK omgezet in elektriciteit en warmte. De CO_2 en NOx in de rookgassen van de gasmotor zijn voeding voor de algenkweek, evenals de uit de mest gewonnen mineralenfracties. De geoogste algen dienen primair als veevoer, maar kunnen ook voor andere toepassingen worden benut, zoals farma, cosmetica, voeding (omega-3-vetzuren), visvoer of bulkchemie. Op deze wijze is via een *cradle to cradle*-aanpak een opwaardering van verschillende reststromen op het varkensbedrijf bereikt. Algen spelen daarbij een centrale rol.

Stand van zaken
In 2009 zijn in onze opdracht en onder begeleiding van Co van Liere (Van Liere Concepts) enkele pilots en studies uitgevoerd. Uit de proefnemingen van Sustec is gebleken dat vergiste mest via enkele processtappen kosteneffectief kan worden opgewerkt tot een goed kweekmedium voor algen. Ingrepro heeft via een pilot aangetoond dat door een combinatie van een open en een gesloten kweeksysteem, een aanzienlijke verhoging van de algenproductie mogelijk is. Voorts is door het werk van Hemke Nutri Consult in opdracht van InnovatieNetwerk zicht gekomen op de toelating en waardering van op mestcomponenten gekweekte algen als grondstof voor diervoer. De resultaten zijn ingevoerd in het businessmodel dat eerder door DoTank voor dit project is opgesteld. Ten slotte zijn de resultaten ook met groepen varkenshouders en de veevoerindustrie besproken.

Activiteiten 2010
De in de pilots behaalde resultaten, die begin 2010 in één publicatie zullen verschijnen, vormen de basis voor een fullscale demoproject bij een of meer varkenshouders, dat in 2010 moet starten. Hierin worden de op pilotschaal uitgeteste componenten samengebracht en onder praktijkomstandigheden beproefd. Daarbij dienen naast de partijen uit de beginfase, ook bedrijven uit de procesindustrie worden betrokken. Indien dit Powerfarm-systeem in de praktijk naar behoren werkt, kan de feitelijke toelating van op mestderivaten gekweekte algen als veevoer worden aangevraagd.

Markt voor mest

Het concept
De mestproblematiek blijft met name de varkenshouderij in Nederland achtervolgen. Het huidige mestoverschot wordt tegen hoge kosten afgezet in de akkerbouw. Om tot een doorbraak te komen, is InnovatieNetwerk gestart met een verkenning naar de mogelijkheden van mestafzet buiten de landbouw. De omslag is om van mest, in plaats van een afvalproduct, een waardevolle grondstof te maken.

Stand van zaken
In 2009 heeft InnovatieNetwerk een schets voor een innovatieprogramma mest aan LNV aangeboden, vooral bedoeld om de karakteristieke verschillen tussen kennisontwikkeling en innovatie te illustreren. Dit heeft geleid tot een dialoog met LNV over het innovatiebeleid rond mest, mede in relatie tot de wens van minister Verburg om tot doorbraken in dit dossier te komen. LNV heeft InnovatieNetwerk verzocht om de mogelijkheden te verkennen om van mest in plaats van een afvalproduct 'het bruine goud' te maken. Deze uitdaging wordt opgepakt in een samenwerking tussen DoTank, WUR en de ex-directeur van DEP.
Geochem heeft in opdracht van InnovatieNetwerk, Courage en Kiemkracht een studie uitgevoerd naar mondiale voorraden en stromen van fosfaat en de te verwachten verschuivingen in deze patronen. Het Engelstalige eindrapport levert de kwantitatieve onderbouwing voor de eindigheid van fossiele P-voorraden en de noodzaak voor de fosfaatindustrie om over te schakelen van een *resource based industry* naar een *recycling industry.* Dit laatste biedt kansen voor de veehouderij als bron van gerecycled fosfaat. De in het rapport genoemde opties voor recycling van fosfaat bieden mogelijk aanknopingspunten voor een nieuw concept.
In 2009 is ook de studie van Wageningen UR afgerond naar doorbraakopties voor de valorisatie van mest, die in opdracht van InnovatieNetwerk is uitgevoerd.

Activiteiten 2010
Enkele van de opties voor recycling uit de rapportage van Geochem zullen aan het betreffende bedrijfsleven worden voorgelegd. Dit geldt ook voor de doorbraakopties uit het rapport van Wageningen UR. In overleg met bedrijven die hiermee aan de slag willen gaan, zal InnovatieNetwerk de uitvoering van deze trajecten ondersteunen. Wanneer overeenstemming met LNV wordt bereikt, zal in 2010 worden gestart met de vraag op welke wijze een markt voor (de waardevolle stoffen in) mest kan worden gecreëerd.

Pig Your Own

Het concept
Het project 'Pig Your Own' – een knipoog naar 'Pick Your Own' in Engeland, waarbij burgers hun eigen fruit kunnen plukken op de bij het project aangesloten boerderijen – richt zich op de intensieve veehouderij, toegespitst op varkens. Pig Your Own beoogt nadrukkelijk consumenten in contact te brengen met het dier dat ze consumeren, met als doel de anonimiteit tussen dier, boer en consument te doorbreken. Het achterliggende doel is het bewustzijn bij de consument te vergroten, de dialoog met de veehouder op gang te brengen, het product vlees een meer exclusief karakter te geven, mogelijk gekoppeld aan een hogere prijsstelling die meer ruimte biedt voor een dierwaardig bestaan.

Stand van zaken
Onder de werktitel 'Dierbare veehouderij' is in 2008 gestart met een verkenning van de problematische relatie tussen mens en dier in onze samenleving. Aanleiding was het gevoelen dat de eigen ontwikkelingslogica van de moderne veehouderij – waarin efficiëntie, hygiëne en anonimiteit domineren – zich lastig laat verenigen met een maatschappelijke cultuur waarin eigenheid van het dier, contact met het dier en emotionele binding steeds belangrijker worden. Bij het zoeken naar een nieuw concept om deze tegenstelling te doorbreken, is gebruik gemaakt van interviews en een brainstormsessie. Hieruit is in 2009 het idee voor Pig Your Own ontstaan. Het gaat daarbij om het doorbreken van de anonimiteit in de voedselketen, ofwel het op een nieuwe wijze verbinden van mens (consument, boer) en dier. Dit concept is vervolgens in drie opeenvolgende sessies concreet uitgewerkt door een gezelschap van kunstenaars, food designers, journalisten, kritische consumenten en varkenshouders. Het betreft:
1. Varkensaandelen 2.0: consumenten worden medeproducenten door het nemen van een aandeel in een varken;
2. Zichtbaar varken: zichtbaarheid van varkens vergroten door kunst in het landschap, publieke varkensstallen in de openbare ruimte en traceerbaarheid van varkens via internet;
3. Porc terroir (letterlijk: 'varken van eigen bodem'): herstel van diversiteit van varkensrassen en het relateren van vleessmaak aan herkomst en slachtwijze.

Deze ideeën zijn op de website gezet in de vorm van verslagen, een filmimpressie en een conceptwijzer, met als doel om mogelijke participanten te vinden die de ideeën willen oppakken. Verder is een opdracht uitgezet bij Knowhouse en Total Experience om een internet tool te bouwen die transacties mogelijk maakt tussen consumenten en producenten. Doel hiervan is de consument op Wikipedia-achtige wijze te laten cocreëren en hem/haar te verleiden aandelen in de productie te laten nemen. Dit bouwt voort op het idee van Varkensaandelen 2.0.

Daarnaast heeft InnovatieNetwerk in 2009 geparticipeerd in het project 'Varkens in de Stad' van Stroom Den Haag. In het kader van het programma 'Foodprint' heeft kunst- en architectuurcentrum Stroom een ontwerp voor een maatschappelijk en ecologisch verantwoorde en rendabele varkensboerderij **in** Den Haag laten maken.

De vakgroep Varkenshouderij van LTO Nederland en InnovatieNetwerk hebben het programma van eisen voor het ontwerp opgesteld. De ontwerpstudie is uitgevoerd door architect Winy Maas met ontwerpers van The Why Factory (TU Delft). Het potentieel van de uitkomsten van de ontwerpstudie is in het najaar 2009 verder onderzocht. Vervolgens is een traject gestart om de specifieke behoeften van de Haagse bevolking in kaart te brengen met betrekking tot het houden van varkens in de stad.

Activiteiten 2010
In 2010 zal InnovatieNetwerk stakeholders begeleiden bij de implementatie van de verschillende ideeën onder dit concept.
In 2010 zal verder onderzocht worden met welke partijen en op welke manieren de geleerde lessen en het potentieel van 'Varkens in de Stad' benut en uitgewerkt kan worden.

Antibioticavrije varkensketen

Het concept
InnovatieNetwerk heeft op verzoek van LNV begin 2009 het Co-innovatieprogramma 'Landbouwhuisdieren en Antibioticareductie' (CLEAR) opgesteld. Hierin worden verschillende opties beschreven om het gebruik van antibiotica in de veehouderij drastisch te verminderen, met het oog op het ontstaan van antibioticaresistentie bij bacteriën. Een van de meest ambitieuze opties is het ontwikkelen van een antibioticavrije varkensketen. Hoekstenen van dit concept zijn het uitbannen van preventief gebruik van antibiotica via koppelbehandelingen, een gezondheidsmanagement gericht op het voorkomen van ziektegevallen en een strikt euthanasiebeleid voor zieke dieren. Door integratie in ketenverband worden voor de veehouder economische prikkels ingebouwd om het gebruik van antibiotica te vermijden.

Stand van zaken
In 2009 zijn diverse workshops gehouden met ondernemers, dierenartsen, de gezondheidsdienst voor dieren en andere adviseurs om tot een nadere uitwerking en inschatting van de haalbaarheid van een antibioticavrije varkensketen te komen. Tevens zijn contacten gelegd met De Hoeve, waarin circa 50 varkensbedrijven onder milieukeur opereren die het vlees in een apart segment afzetten. Deze keten heeft belangstelling om antibioticavrij te worden en wil graag de resultaten van dit project toepassen. Voorts heeft InnovatieNetwerk op verzoek van LNV een driejarig innovatieprogramma 'CLEAR' opgezet om een antibioticavrije productiewijze te realiseren in de varkens-, vleeskuiken- en vleeskalverhouderij. Dit is gebeurd in nauw overleg met ketenpartijen binnen deze drie sectoren.

Activiteiten 2010
De rol van InnovatieNetwerk in de uitvoeringsfase van de innovatieprogramma's zal nader worden bezien. Deze zal mede afhangen van het grensverleggende karakter van de programma's.

Het concept
Zoet water wordt mondiaal steeds meer een schaarse hulpbron. De klimaatveranderingen veroorzaken zeespiegelstijging en tijdelijke, maar niet minder nijpende neerslagtekorten en neerslagoverschotten. Er lijkt na zoveel eeuwen van succesvol overleven in de delta, toch een systeemfout te schuilen in ons laaggelegen land. Een omslag in het omgaan met water en ruimte is gewenst.
Voor de agrarische sector, grondgebruiker van meer dan 60% van Nederland en grootgebruiker van zoetwater, ligt hierin een enorme uitdaging besloten: kan deze zich ontwikkelen tot een 100%-zelfvoorzieningsgraad op het vlak van water? Of, nog sterker gesteld: kan deze op termijn zelfs een duurzame leverancier van (schoon) zoetwater worden?
Om deze uitdaging aan te gaan, is een grensverleggend, vernieuwend concept nodig waarmee water en agrarische productie elkaar in een nieuw ruimtebeslag kunnen vinden. En waar anders dan in Nederland ligt het voor de hand om een dergelijk nieuw concept te ontwikkelen? InnovatieNetwerk heeft deze uitdaging opgepakt.

Stand van zaken
Op basis van enkele workshops met innovatoren en relevante partijen, is het concept 'Waterhouderij' geformuleerd. In het najaar van 2008 is een essay gepubliceerd, door o.a. Alfred van Hall en Riek Bakker.
Als gevolg van ruime publiciteit is er veel belangstelling. In eerste instantie richtte de aandacht zich op de regio Coevorden, maar al snel zijn in het gehele land met geïnteresseerde personen en partijen contacten gelegd.
Een korte financieel-economische verkenning gaf aan dat het concept op gebiedsniveau netto positief resultaat kan behalen. Hoe dit op bedrijfseconomische schaal uitpakt, zal in de aanloop naar pilots moeten blijken. Daarbij moet gekeken worden op welke wijze de verschillende vormen van waterdiensten (zoals viskweek, recreatie, algenkweek) ook daadwerkelijk kunnen worden gecombineerd met de functie van waterberging en -zuivering.
Op basis van vele gesprekken met geïnteresseerden is in 2009 de basis gelegd om op diverse locaties met regionale partijen de haalbaarheid van een pilot te verkennen.

Activiteiten 2010
Vanuit de verkenningen in 2009 wordt op twee, mogelijk meer, locaties een pilot gestart met regionale partijen. Met een opgericht consortium wordt een uitgewerkt plan opgesteld voor een lokale Waterhouderij. Daarin worden de benodigde waterstromen gekwantificeerd, waterkwaliteiten benoemd en een kosten-batenanalyse opgesteld. Ook de organisatievorm als samenwerkingsvorm van agrarische ondernemers met mogelijk andere ondernemers, vereist nadere verdieping en uitwerking. Dit moet leiden tot aanscherping van De Waterhouderij en de doorontwikkeling naar een 'bedrijfsklaar' concept.

Zilte Poldereconomie

Het concept
Verzilting neemt in Laag Nederland toe, aan de kust en in de (diepe) polders. Buitendijks weten we zilt meer of minder goed te benutten. Binnendijks houden we verzilting tegen, behalve op die plaatsen waar zilte natuurontwikkeling wordt voorzien. Mede daarom wordt verzilting gezien als een grote maatschappelijke en economische schadepost. In dit project draaien we dat om. We ambiëren een nieuwe economie, gebaseerd op zout water: nieuwe concepten voor de zoute economie in de polder. Het legt de basis voor een aanbod aan de buitenwereld voor de overgang naar een duurzame economie in verziltende polders. Het project is erop gericht de economie van een zilte polder aantrekkelijk te maken. Het biedt:

- Een economisch antwoord op de dogma's die de introductie van de zilte productie in de weg staan;
- Een verkenning van kosten en baten voor de verschillende mogelijkheden;
- Financiële incentives en arrangementen die de overgang van een zoete naar een zilte economie aantrekkelijk maken.

Stand van zaken
Het project is gestart met het verzamelen van financieel-economische gegevens, het zoeken naar mogelijke pilots en het voeren van gesprekken met belanghebbenden. Vervolgens is een set van arrangementen beschreven die de overgang van een zoete naar een zilte economie kunnen faciliteren.
Er is op een aantal locaties bekeken of deze geschikt zijn voor een 'test'. In Noord-Holland zijn betrokken partijen (waterschap, Proeftuin Zwaagdijk, LTO en provincie) middels diverse workshops enthousiast gemaakt voor een marktgerichte en economische pilot in deze provincie. Op basis daarvan is door LTO met ondernemers en Proeftuin Zwaagdijk een plan ontwikkeld, waarvoor financiering wordt gezocht. Op andere locaties blijkt het nog moeilijk een concrete pilot te gaan uitvoeren. Het onderwerp 'verzilting' is in deze gebieden nog te gevoelig. Het gebiedsproces is meestal nog niet in een fase van een zoete naar een zoute (landbouw)omgeving. De ontwikkelingen in deze gebieden gaan echter wel verder, verzilting komt steeds beter op de regionale agenda's. Daardoor kunnen in de nabije toekomst wel mogelijkheden ontstaan voor uitvoering van een pilot gericht op de toepassing van arrangementen bij een overgang van zoet naar zout.

Activiteiten 2010
Het uitwerken en uitvoeren van een pilot in Noord-Holland gericht op een marktgerichte proeflocatie voor zilte gewassen én voorlichting erover, als aanzet voor een nieuwe economie van zilte polders.
Op een nadere te bepalen geschikte locatie wordt de set van arrangementen op interactieve wijze getoetst en verbeterd met de betrokkenen. Op grond hiervan wordt het concept 'Zilte Poldereconomie' nader uitgewerkt en aangescherpt, dat de basis biedt voor bredere toepassing op andere locaties.

Zilte ProefTuin

Het concept

Klimaatverandering en zeespiegelrijzing zullen niet alleen een hogere druk uitoefenen op de veiligheid van de Nederlandse kust en het rivierengebied, maar zullen op veel plaatsen onvermijdelijk leiden tot een toenemende verzilting. Er is een transitie nodig van het huidige vechten tegen verzilting naar meegaan met en benutting van de kansen die door de verzilting ontstaan. Een belangrijke speler hierbij is de landbouw. De zoetwatervoorziening voor deze sector zal op veel plaatsen fysiek, financieel en maatschappelijk haar grenzen bereiken.
Verzilting kán ook perspectieven bieden. De verzilte gebieden kunnen worden benut voor diverse functies.
'Zilte ProefTuin' is een hiervoor ontwikkeld concept. Daar waar 'Zilte Poldereconomie' zich vooral richt op de economie, ligt bij 'Zilte Proeftuin' de nadruk op beleving. Het is de uitwerking van een duurzame ontwikkelingsstrategie gebaseerd op een balans tussen landschap, water en economie. De productie van zilte gewassen boort nieuwe markten aan; het landschap creëert nieuwe vormen van recreatie. Het is ook letterlijk een proeftuin. Het maakt de verbanden tussen (zilt) water, productie, voedsel en landschap zichtbaar, voelbaar, proefbaar en genietbaar. Op een duurzame, innovatieve wijze wordt er geëxperimenteerd met de teelt van zilte gewassen (tuin) en wordt de afname (proef) van zilte gewassen gecommuniceerd aan een breed publiek (particulieren, bedrijven en overheden), om te genieten van de smaak van en gerechten met deze gewassen. Zilte ProefTuin is daarmee een platform voor anders denken over een duurzame ontwikkeling van zilte gebieden, gericht op ondernemers en publiek. Tevens is verkend waar de mogelijkheden liggen voor de realisatie van een Zilte ProefTuin. Dit leidt tot kansenkaarten op basis van verzilting, gastronomie, recreatie, partijen en organisatie.

Stand van zaken

De hoofdrapportage 'Zilte ProefTuin' is in het najaar van 2008 gepubliceerd. Deze is tegelijk met een 'conceptwijzer' uitgebracht. Het rapport bevat:

- Het uitgewerkte concept 'Zilte ProefTuin';
- Een reeks inspirerende typologieën, waarin de waaier aan mogelijkheden en locaties wordt getoond;
- Een aantal kansenkaarten met potenties voor een Zilte ProefTuin;
- Een indicatie van de haalbaarheid.

Door de GIBO-groep is een commerciële analyse gemaakt van het concept 'Zilte ProefTuin' (achtergrondrapport). Deze wijst uit dat het concept realistisch en haalbaar is, zeker als het uitgaat van de combinatie van bestaande ondernemingen.
Najaar 2008 is opdracht verleend om in twee regio's gericht te zoeken naar ondernemers die het aandurven een Zilte ProefTuin op te richten. Daarnaast blijven contacten warm met andere regio's, zoals West-Zeeuws-Vlaanderen (Waterdunen), om te zien wanneer de tijd rijp is voor ontwikkeling van een Zilte ProefTuin.

Activiteiten 2010

Locatie, consortium en businessplan voor realisatie van één of twee Zilte ProefTuin(en). Najaar 2009 zijn de verkennende gesprekken afgerond met partijen op twee concrete locaties in Zeeland.

InnoFisk

Het concept
Vanaf de jaren zeventig neemt de teelt van vis, schaaldieren en kreeftachtigen toe, maar daarmee ook het aantal bezwaren ten aanzien van deze vormen van teelt. Er wordt melding gemaakt van ernstige milieuverontreiniging, overmatig hulpstoffengebruik, uitbraken van ziekten en aantasting van de biodiversiteit en natuurlijke biotopen. Tevens wordt gewaarschuwd voor het invoeren van genetisch gemodificeerde zalm. Daarnaast neemt de vraag naar vismeel en visolie voor gebruik in de visvoeders steeds verder toe, hetgeen een toenemende belasting inhoudt van natuurlijke vispopulaties, die nog steeds de voornaamste bron vormen voor het visvoer. De gesignaleerde problemen maar ook de tegenvallende kwaliteit van de producten en hun prijsontwikkeling, vormen aanleiding om naar alternatieven van de huidige visteelttechnieken om te zien.
Het concept 'InnoFisk' is oorspronkelijk gelanceerd vanuit het idee om visteelt te bedrijven aan boord van een op zijn plaats gefixeerd gesloten systeem (een niet-varend schip of een drijvende container of bak). Centraal in het concept staan echter enkele belangrijke uitgangspunten die in deze vorm van aquacultuur worden gehanteerd op het gebied van dierenwelzijn, duurzaamheid, biodiversiteit en consument. Een ander belangrijk uitgangspunt van het concept is dat niet aan land gebonden activiteiten (zoals visteelt), niet op het land dienen te worden uitgevoerd.

Stand van zaken
Het 'InnoFisk'-concept ontwikkelt zich steeds verder via de oorspronkelijke drie hoofdlijnen :
- Een lijn waarin de focus ligt op het ontwikkelen van internationale netwerken waarmee kennis over aquacultuur naar Nederland kan worden gehaald en waarmee middelen voor samenwerking met derden kunnen worden verkregen;
- Een lijn die Volendam een sterke positie geeft in de reproductie, productie, verwerking en marketing van paling;
- Een lijn die bijdraagt aan de ontwikkeling van duurzame aquacultuur in Noord-Holland.

1. Internationale netwerken
Er is hernieuwde belangstelling vanuit EUREKA en COST om een InnoFisk event te organiseren (in Volendam) zoals dat ook in Patras en Enkhuizen werd gerealiseerd. Het programma is op hoofdlijnen gereed en zal zich focussen op de productie en opkweek van uitgangsmateriaal voor de aquacultuur. Diverse partijen in het buitenland hebben hun bereidheid uitgesproken om mee te willen doen.

2. InnoFisk-pilot Volendam
In 2007 is, geïnspireerd door het oorspronkelijke Innofisk-idee, een project gestart waarmee Volendam weer nadrukkelijk op de kaart wordt gezet: Volendam als kraamkamer voor paling. InnovatieNetwerk heeft naar aanleiding van de vraag van twee ondernemers uit Volendam, een netwerk opgezet met de Gemeente Volendam, de Provincie Noord-Holland, diverse andere Volendamse ondernemers, commerciële palingkwekers, Leidse wetenschappers en diverse andere

partijen die in een termijn van vijf jaar de reproductie van glasaal in Volendam mogelijk gaan maken. Via de EUREKA InnoFisk Umbrella (die door InnovatieNetwerk is opgezet) is €500.000 subsidie verkregen voor onderzoek naar de palingreproductie. Volendam heeft in 2009 de regie naar zich toegetrokken. Ook heeft het ministerie van LNV € 350.000 ter beschikking gesteld voor de reproductie van paling. Een grote stap is geweest om het pand Haven 154-156 ter beschikking te stellen aan de Glasaal Volendam BV voor de realisatie van een reproductiefaciliteit. Bovendien wordt in het pand een bezoekerscentrum ingericht. InnovatieNetwerk heeft een belangrijke rol gespeeld bij de vormgeving en ontwikkeling van dit pand.
Er is overleg over de bouw van een hellingwerf, waarvoor De Bataviawerf al hout ter beschikking heeft gesteld. Er melden zich al eigenaren van botters die weer in Volendam een ligplaats willen hebben. Er wordt opnieuw nagedacht over een rol voor schepen die in de haven een rol gaan vervullen in het complete palingproject.
Samen met het Oceanium in Rotterdam, Burgers' Ocean in Arnhem, Wageningen UR, SeaLife, de Universiteit van Gent, ZFscreens, Glasaal Volendam BV, SenterNovem en andere partijen wordt gewerkt aan een plan om 'marine snow' te produceren. Marine snow wordt gezien als de essentiële voeding voor vislarven zoals de larven van paling. Met de betrokkenen wordt een EUREKA-aanvraag binnen het kader van de InnoFisk Umbrella voorbereid.

3. Noord-Holland
De betrokkenheid van de Provincie Noord-Holland bij de activiteiten in Volendam blijft van groot belang. Ook neemt de belangstelling toe voor eenzelfde manier van aanpak als in Volendam voor de teelt van snoekbaars in Enkhuizen.

Activiteiten 2010
Internationale netwerken. EUREKA, COST en SenterNovem hebben hun steun voor de uitwerking van de InnoFisk Umbrella en de andere aquacultuur-gerelateerde activiteiten voor een langere periode toegezegd. De samenwerking met andere partijen, zoals Sintef in Noorwegen, wordt aangehaald met de bedoeling de InnoFisk Umbrella door Trencavel en andere partijen te laten dragen. De rol van InovatieNetwerk is dan alleen nog inhoudelijk van aard.
InnoFisk-pilot Volendam. 2010 zal het jaar zijn van de operationalisering van de Glasaal Volendam BV, het palinginformatiecentrum (Palingdrome) en de Volendam Memorial in het pand Haven 154-156. Omdat dat nu grotendeels door de betrokkenen in Volendam zal worden gedaan, ontstaat er weer ruimte om aandacht te besteden aan de invulling van de haven van Volendam. Ook zal meer inspanning worden gestoken in marketing en beeldvorming. Door de toenemende belangstelling van andere partijen in de gevolgde aanpak en werkwijze kan een verbreding van het concept (bredere deelname, snoekbaars) in beeld komen.

2. Duurzame Glastuinbouw 2030

Aan dit thema werkt InnovatieNetwerk via een alliantie met een door de sector opgerichte Stichting: SIGN. Medio 2008 is, o.a. via een bijeenkomst met ondernemers en buitenstaanders, de agenda voor de komende periode opgesteld. Met deze herijking is de basis gelegd voor het nieuwe programma 'Glastuinbouw 2030'. Het bestuur van SIGN en het bestuur van InnovatieNetwerk gaan de alliantie ten minste continueren tot en met 2011. Het Productschap Tuinbouw financiert samen met de belangenbehartigende organisaties LTO Noord Glaskracht, ZLTO, en LLTB het programma in aanvulling op het budget van InnovatieNetwerk. In 2009 is dr.ir. Dewi Hartkamp programmamanager vanuit de sector. Programmadirecteur blijft Peter Oei van InnovatieNetwerk.

Speerpunt 1: Parels in het landschap
Gewenste omslag: de maatschappij ervaart de glastuinbouw als een positief beeld in het landschap.
Integratie van glastuinbouw in verstedelijkt gebied, gebruikmakend van moderne architectuur. Op glastuinbouwlocaties is moderne architectuur, voor een brede maatschappelijke acceptatie (license to produce), op termijn noodzakelijk. De politiek ziet de meerwaarde van kleinschalige glastuinbouwlocaties, die in symbiose met hun omgeving waarde opleveren. Daarnaast zullen grootschalige glastuinbouwlocaties van honderden hectares aan de rand van het gebied een mix van functies moeten bieden met een hoge beeldkwaliteit. Dit speerpunt is ondergebracht bij het thema 'Ruimte creëren'.

Speerpunt 2: Nieuwe Nutsbedrijven
Gewenste omslag: lokale stromen vinden lokaal toepassing, de glastuinbouw is onafhankelijk van fossiele energiebronnen.
Dit concept overstijgt de glastuinbouw, omdat het ook ingaat op afvalwaterzuivering, aardwarmte en de gebouwde omgeving in relatie met andere agrarische sectoren. De glastuinbouw levert netto meer warmte, koude en elektra dan de sector afneemt van het net, en vormt zo een alternatief voor de traditionele nutsbedrijven. Kas als lokale energieleverancier en *waste to wealth*: afvalstromen (lokaal) gebruiken als energiebron. Nieuwe organisatievormen bevorderen lokale gemeenschappen. Algen kunnen als nieuw product het probleem van meststoffen uit de natte fractie uit vergisters en het drainwater van kassen omzetten in een verkoopbaar product, en anderzijds extra inkomsten voor tuinders genereren.

Speerpunt 3: Favorite employer
Gewenste omslag: in 2030 prefereren veel medewerkers werk in de tuinbouw boven een kantoorbaan.
Gametechnologie als innovatie ter verhoging van de status van het werken in de glastuinbouw: het product is schoon, het werk uitdagend, de techniek vooruitstrevend en de werktijden zijn flexibel.
SIGN zet in op drie sporen:
1. Work is gaming!
De toepassing van instrumenten uit de game-industrie om de ontwikkeling van werknemers te bevorderen en om een aantrekke-

lijker imago van het werken in de tuinbouw te creëren.

2. Ambient intelligence

Wat is de invloed van steeds slimmere omgevingen, met chips in kleding en apparatuur die op elkaar reageert?

3. De werk-ondernemer

De meer flexibele inpassing van hoogwaardige arbeid in verschillende bedrijven, bedrijfsonderdelen of -processen.

Speerpunt 4: (International) Logistics

Gewenste omslag: Glastuinbouw Nederland regisseert lokale markten. Dit houdt in: marktmacht verwerven,en lokaal produceren voor lokale markten, maar de regie in Nederland houden.

De uitdaging is het veroveren van marktposities op internationale markten, zowel binnen Europa als er ver buiten. Het definiëren van de specifieke marktpotentie op latente, grote lokale markten, waarbij de focus ligt op organisatiestructuren en de ontwikkelde (technische) knowhow en toepassingen. Greenports moeten zich ontwikkelen tot de Silicon Valleys van de glastuinbouw. Het ontwikkelen van meer marktmacht, zodat de marges niet alleen in de retailsector vallen.

Speerpunt 5: Nieuwe producten en diensten

Gewenste omslag: de sector levert niet alleen bloemen en planten, maar vervult ook maatschappelijke functies.

De glastuinbouw kan een oplossing bieden voor maatschappelijke behoeften zoals recreatie of medicinale inhoudsstoffen. Ontwikkelingsrichtingen kunnen zijn:

Ander gebruik van kascomplexen: onderzoeken van een 'Goed weer garantie vakantiepark' (in Zeeland tegen glastuinbouwlocatie aan; deels als verblijfsrecreatie, deels als dagrecreatie bij slecht weer), een kas als zorgcomplex (Spa in het Westland) of de kas als fysieke kantoortuin.

'Bouwen met groen en glas' gaat uit van de toegevoegde waarde van planten voor mensen in de gebouwde omgeving, met gebruikmaking van nieuwe technologieën (deels uit de glastuinbouw afkomstig).

In samenwerking met nieuwe partners een nieuw financieringsmodel creëren voor de ontwikkeling van medicijnen uit planten, waar geen patenten op rusten. Hiermee kan de sector hoogwaardige producten op de markt zetten.

Een alternatief is om een gesloten keten op te zetten van kruidenproducenten naar consumenten door samen te werken met TCM (Traditional Chinese Medicine) en fytotherapeuten.

Speerpunt 6: Institutionele belemmeringen overwinnen

Gewenste omslag: niet alleen de trendsetters innoveren maar de hele keten.

De groei in omvang en technologie noodzaakt tot een andere financieringsstructuur. De kapitaalbehoefte is groter en sneller. Met nieuwe financiële middelen investeren ondernemers in risicovolle innovaties in teelt, marketing en productontwikkeling. Dit vergt een omslag in denken voor ondernemers, maar ook in de financieringssector.

Bij echte systeeminnovaties blijkt de gevestigde orde een belangrijk obstakel. Het betreft wetgeving, toegang tot infrastructuur (onder meer gas- en elektriciteitsnetwerk), marktmacht en ingesleten culturele patronen. Ontwikkelingsrichtingen:

1. Het wijzigen van het innovatielandschap door het ontwikkelen van financieringsinstrumenten, kennismanagement en lobby.

2. Grensverleggende veranderingen op het gebied van fytosanitaire organisatie en plantkwaliteit. Gechargeerd gezegd: Toekomst zonder toezicht. In samenwerking met LNV, NAK en PT onderzoeken welke doorbraken benodigd zijn.
3. Het inventariseren van mogelijkheden om de gevestigde orde te doorbreken, door lokale vrijstellingen, bestuurlijk draagvlak, manifesten, etc.

Zonneterp/Nieuwe Nuts

Het concept
Gebruik lokaal beschikbare middelen om te voorzien in lokale behoeften: koude, warmte, elektra, afvalverwerking, waterzuivering en waterlevering. Warmte uit kassen, houtsnippers van houtwallen, mest en energie uit rioolwater zijn een paar voorbeelden van Nieuwe Nutsmogelijkheden. Richt Nieuwe Nutsbedrijven op, waarin de afnemers en gebruikers gezamenlijk participeren.

Stand van zaken
In 2009 is een belangrijke stap gezet: voor een groot ontwikkelingsproject in het Westland (Poelzone) zijn de alternatieve sanitatietechnieken verder uitgewerkt. In plaats van afvalstromen te verdunnen (de gebruikelijke situatie) gaat de ontwikkelingsmaatschappij projectontwikkelaars verplichten zogenoemde vacuümsystemen aan te leggen, zodat het reinigen van de faeces, energie en meststoffen oplevert in plaats van energie kost.
Mede dankzij deze decentrale sanitatie scoorde het project hoog bij de FES-beoordeling (maatschappelijke kosten- en batenanalyse). Naar verwachting zal in 1.200 woningen deze nieuwe vorm van sanitatie worden toegepast.
In hetzelfde Westland is de gesloten kas van Prominent, bron van warmte voor een ander ontwikkelingsproject van Vestia, de woningbouwcorporatie.
Het gedachtengoed is breed uitgedragen en vindt weerklank bij overheidsprogramma's, zowel op landelijk als gemeentelijk niveau. Zo heeft het ministerie van EZ de betrokkenheid van eindconsumenten onder de noemer 'Power to the people' opgenomen in het transitieprogramma. Diverse gemeenten geven actief invulling aan Nieuwe Nuts, zoals Aalsmeer, dat samen met projectontwikkelaars en woningbouwvereniging lokale energiebedrijven gaat opzetten.
Met vier partijen vindt verbreding van de Nieuwe Nuts plaats: Centrum Innovatie Bouwkolom, Elannet, New Energy en CURNET. Met deze laatste partij is een implementatieprogramma opgezet voor de relatie met gebiedsontwikkeling.
Westendorp gaat een Wiki (= Wikipedia-achtige opzet) opzetten met tal van voorbeelden van Nieuwe Nuts: zowel ten aanzien van techniek als organisatie. Senter Novem wil aanhaken op de verzamelde kennis, mede vanuit hun Expertisecentrum Warmte.
Het beter benutten van de ondergrond voor koude- en warmteopslag heeft SIGN/Innovatie-Netwerk naar voren gebracht bij ambtelijke beleidsgroepen zoals de Werkgroep Bodem en energie. Het manifest voor een slagvaardiger omgaan met de duurzame mogelijkheden van de bodem is aan verschillende stakeholders aangeboden. Het dogma dat de bodem gemiddeld genomen in balans moet zijn, staat haaks op efficiën-

te energietechnieken. Zo is het mogelijk om geheel zonder warmtepompen ruimtes te verwarmen, maar dan moet de temperatuur van het water in de bodem omhoog tot boven de 30 °C. Nieuwe Nutsbedrijven zijn in 2009 opgericht in Culemborg (Thermo Bello) en Texel.

Activiteiten 2010
In 2010 dient de 'Wiki Nieuwe Nuts' operationeel te zijn en kunnen aanbieders en vragers van energie en informatie elkaar vinden. De activiteiten van InnovatieNetwerk beperken zich dan verder tot het aankaarten van beleidsmatige en institutionele belemmeringen.

Datagarden

Het concept
De sterk gestegen gasprijs maakt de verwarming van kassen zeer kostbaar. Daarvoor is eerder het concept 'Kas als Energiebron' ontwikkeld. Een andere manier van denken is het combineren van functies uit heel andere sectoren om zo hun restwarmte te benutten, zoals in Agroparken. Het concept 'Datagarden' omvat het plaatsen van een datacentrum in een tuinbouwgebied, zodat energiestromen uitgewisseld kunnen worden tussen het datacentrum en de tuinbouw. Voordeel voor de glastuinbouw is dat een grote stroomafnemer (50-80 MW) zich dan direct naast hun warmtekrachtinstallaties bevindt, zodat er een kostenvoordeel is t.o.v. levering aan het net en de congestieproblematiek (een ontoereikende infrastructuur om stroom te transporteren, mede door reservering voor kolencentrales) deels opgelost wordt. Een aantal teelten kan de laagwaardige warmte (circa 30 °C) direct gebruiken voor verwarming van de kassen. Een andere route is het ontwikkelen van kleine decentrale computercentra in transporteerbare containers (in of bij tuinbouwbedrijven), zodat er een flexibel en duurzaam redundant computersysteem ontstaat dat stroom van de tuinder afneemt en warmte levert.

Stand van zaken
InnovatieNetwerk bracht Parthenon Datacentres en Agriport A7 al in 2008 bij elkaar en publiceerde een flyer met het concept en een paginavullend artikel in *Het Financieel Dagblad*. De wereldwijde primeur van het 'Groenste datacenter ter wereld' komt in de Wieringermeer en zal stroom van tuinders gebruiken en de geproduceerde warmte leveren aan de tuinders. Om het aanbod van warmte en koude tussen kas en datacenter te managen, zijn verschillende studies uitgezet. Naar verwachting zal in 2010 de eerste paal de grond in gaan. InnovatieNetwerk/SIGN heeft ook voor andere locaties de koppeling tussen ICT en glastuinbouw aangekaart.

Activiteiten 2010
Gezien de beperkte financieringsmogelijkheden voor tuinders is het wenselijk om een andere financieringsstructuur in te zetten voor tuinders die warmte krijgen van een datacenter of andere laagwaardige warmtebron. Met de provincie en private financiers onderzoeken we welke mogelijkheden er liggen. Het technische ontwerp voor benutting van de bodem in combinatie met kassen en een datacentrum is zeer vernieuwend.

Work is gaming!

Het concept
Nederland is steeds meer een kennis- en diensteneconomie. Maar wat zijn de gevolgen voor mensen met minder intellectuele vaardigheden? Gaat het verdwijnen van productiewerk uit Nederland betekenen dat we grote groepen kanslozen krijgen?
Verwacht wordt dat Nederland in 2025 met een tekort van **250.000** arbeidskrachten kampt. Hoe moet de glastuinbouw zich op die toekomst voorbereiden? Work is Gaming! beoogt de kwaliteit van het werken in de tuinbouw te verhogen en aantrekkelijker te maken.
Wist u dat bijna alle jongeren (12-18 jaar) aan computerspellen doen? Gamen is niet meer weg te denken. Twee derde speelt dagelijks, de gemiddelde duur bedraagt 2,5 uur per dag (cijfers TNO, 2007). Als de jeugd nu vrijwillig uren achter de computer doorbrengt, dan biedt de gamesector blijkbaar wat scholen en werkgevers minder goed lukt: plezier, uitdaging en amusement. De tuinbouw wil de kennis en ervaring uit de gamewereld in de echte wereld van de tuinbouw benutten om zich tot favoriete werkgever te ontwikkelen.
Work is Gaming! gebruikt technieken uit de gamesector om het werken in de tuinbouw leuker, spannender en slimmer te maken. Werken in de tuinbouw wordt een spel : Work is Gaming! Het doel van Work is gaming! is de intrinsieke motivatie van medewerkers te verhogen door hen meer plezier op de werkplek te laten beleven.

Stand van zaken
In 2009 is er een pilot uitgevoerd bij Rijnplant en is er met geïnteresseerde partijen gewerkt aan een advies voor de verdere ontwikkeling van het spel in een platform met modules. Daarbij zijn een drietal businessmodellen voor exploitatie gedefinieerd.
Groeinet, eerder geïdentificeerd als partij die de modules in de markt zou zetten, geeft hieraan in deze economische zware tijd geen prioriteit. De game is ontwikkeld door Ranj.

Activiteiten 2010
In 2010 gaat SIGN/InnovatieNetwerk samen met marktpartijen voor padregistratie (bestaand systeem om per medewerker tijdsbesteding en productiviteit te meten) een nieuwe module ontwikkelen voor oogstregistratiesystemen en activiteiten ontplooien om het concept verder uit te rollen. Daarnaast gaat SIGN/InnovatieNetwerk de behoefte van het primaire bedrijfsleven verder definiëren (een van de businessmodellen).

Logistiek 2020

Het concept
Wat is de optimale route van groente, bloem of potplant van producent naar consument? De toekomst van de sierteeltsector is kansrijk, maar zal sterk afwijken van de huidige situatie door technologische en maatschappelijke ontwikkelingen. Technologie leidt enerzijds tot grotere transparantie en anderzijds tot mogelijkheden om de keten anders in te richten, om beter in te spelen op maatschappelijke randvoorwaarden en (toekomstige) consumenteneisen.

Stand van zaken
Begin 2009 zijn de resultaten van een grootschalige verkenning door Kenlog geland in een schets van het functioneren van een toekomstige sierteeltketen. Nieuwe marktmechanismen gekoppeld aan een slim systeem voor integrale logistieke dienstverlening. Ketenomkering in de praktijk.

Activiteiten 2010
Gezien het grote aantal initiatieven op dit gebied in de sector zal, in nauw overleg met de brancheorganisatie voor bloemengroothandel, afstemming plaatsvinden om grensverleggende initiatieven te ontplooien, waarin het gedachtengoed van de verkenning benut wordt bij nieuwe nichemarkten. Voorbeelden zijn de interactieve sierteeltportal en open source medicine (zie hieronder).

Interactieve sierteeltportal voor consument

Het concept
Planten hebben niet alleen een sierfunctie, maar ruimen ook fijn stof op, bevochtigen de omgeving, geven schaduw en bevorderen de leerprestaties en creativiteit van mensen. Er bestaat geen betrouwbare database waarin gebruikers objectief begeleiding krijgen om te bepalen welke planten in hun situatie de beste keuze zijn. Hiermee is een omkering in de keten mogelijk: in plaats van duizenden planten aan te bieden, gaat het systeem de klantwens mee helpen vormgeven en bekijken welke functies planten voor hem of haar kunnen vervullen. De grensverleggende opgaven zitten in de ketenomkering en het denken in de toegevoegde waarde van de planten voor de gebruiker.

Stand van zaken
In 2009 is gewerkt aan de samenwerkingsovereenkomst met Ki Plant en het opstellen van een projectplan en de financiering daarvan. De relatie met het programma 'Bouwen met groen en glas' en het Bloemenbureau is verder uitgewerkt.

Activiteiten 2010
Samen met Ki Plant wil SIGN/InnovatieNetwerk de komende jaren werken aan de ontwikkeling van een betrouwbare database en applicaties die gebruik maken van die database. Bijvoorbeeld door nieuwe functies aan de planten toe te kennen (als schaduwplant, insectenwerend, luchtbevochtigend, formaldehyde verwijderend) en deze ook wetenschappelijk onderbouwd op te nemen in de database. De intentie is om daadwerkelijk tot ketenomkering c.q. vraagsturing van de afnemers te komen. De applicaties gaan zich op verschillende doelgroepen richten: architecten, interieurontwerpers, consumenten en zakelijke bestellers in bestaande gebouwen (secretariaat en facility management).

Open source medicine/gecertificeerde kruidenketen

Het concept
In de gezondheidszorg loopt het marktdenken bij de ontwikkeling van geneesmiddelen tegen haar grenzen aan. Door exclusief het businessmodel van terugverdienen door patenteren toe te passen, blijven vele werkzame stoffen op de plank liggen. Daar valt in eerste opzicht geen

brood mee te verdienen. Er is een omslag in denken nodig bij ziekenfondsen en de verschillende overheden om op een totaal nieuwe manier te gaan financieren, met maatschappelijke doelstellingen in plaats van winstgedreven marktdenken.

Stand van zaken
In 2009 heeft InnovatieNetwerk/SIGN een essay laten opstellen door Joost van Kasteren over de financiering van niet-patenteerbare inhoudsstoffen als medicijnen. Op kortere termijn lijkt het mogelijk de glastuinbouw een rol te laten vervullen als leverancier van gecertificeerde en veilige kruiden. Een vraaggestuurde keten in samenwerking met fytotherapeuten kan leiden tot een nieuwe markt voor de tuinbouw.

Activiteiten 2010
Aan de hand van mogelijkheden die in het essay geschetst worden, gaat SIGN/ InnovatieNetwerk activiteiten ontplooien om alternatieve businessmodellen verder te ontwikkelen/financieringsmogelijkheden voor de kansrijke exploitatie van geneeskrachtige toepassingen van planten te verruimen. Het droombeeld is dat Nederlandse gecertificeerde kruiden de markt in China veroveren vanwege de betrouwbaarheid van het proces en de kwaliteit van de middelen. Door gezamenlijk een portal op te zetten met therapeuten is de keten te verkorten. Patiënten krijgen dan de tip van hun therapeut om op de portal de betrouwbare kruiden aan te schaffen. In 2010 zoeken we partijen om die portal te verwezenlijken en proberen we een verbinding tussen producenten (tuinders) en klanten te leggen. Er moet een model voor een database komen die rekening houdt met verschillende benamingen geneeskrachtige kruiden en per batch aan kan tonen welke analyseresultaten er zijn. De Nederlandse Vereniging voor Fytotherapie is een van de partijen die betrokken zijn bij de uitwerking van dit concept.

Algen en oesters: draining sustainable profit

Het concept
Kweek algen op drainwater uit de glastuinbouw voor de teelt van oesters. De Kaderrichtlijn Water schrijft voor dat de tuinbouwsector op korte termijn geen uitstoot meer mag hebben; tuinbouwdrainwater bevat nu nog meststoffen die voor ongewenste algengroei kunnen zorgen. Door die algen te laten oogsten door oesters, zijn er geen oogstkosten en verandert een kostenpost in een inkomstenbron.

Stand van zaken
In 2009 hebben SIGN/InnovatieNetwerk een rapport uitgegeven met verschillende mogelijkheden om een probleem om te zetten in een kans. Onderzoeksinstelling IMARES heeft bekeken welke algen geschikt zijn om op drainwater te groeien en of dit de juiste soorten zijn voor het kweken van oesters. Verschillende marktpartijen nemen de ideeën over, waaronder stichting H2Organic. Een pilot in Zuid-Holland is voorbereid. Twee projecten borduren verder op dit project: 'Bonamiavrije oesterteelt' (Bonamia is een oesterziekte) en 'Raak, het zilt verzilveren'.

Activiteiten 2010
SIGN/InnovatieNetwerk zal initiatiefnemers bijstaan in het vinden van financiële partners voor de pilot en voor planologische medewerking.

Het concept
Nederland is een belangrijke vakantiebestemming, maar het weer is zelfs in de zomer een onzekere factor en kan de vakantiepret flink bederven. Er liggen kansen voor recreatiebedrijven in kassen, waarin het gegarandeerd droog is tijdens gebruik. Dit geldt met name in Zeeland, maar ook in de regio Amsterdam (kasgebieden rond Aalsmeer en Amstelveen) of Huissen (nabij modestad Arnhem). De tuinbouw kan als geen ander goedkope bescherming bieden tegen weersinvloeden. De glastuinbouw kan zich zodoende bovendien presenteren aan de bevolking en innovaties tonen. Het grensverleggende ligt zowel in het andere gebruik van een kas, als het verhogen van de architectonische kwaliteit van de kassen.

Stand van zaken
Met verschillende partijen is dit concept besproken. Het meest kansrijk lijkt het plan voor een Crystal Palace op de rand tussen park Lingezegen en tuinbouwgebied Bergerden/Huissen.

Activiteiten 2010
Het samen met lokale partijen ontwikkelen van plannen voor 'Goed weer garantie vakantieparken'. De vergunningsaspecten en economische vooruitzichten moeten helder in kaart zijn gebracht, voordat ondernemers kunnen besluiten te investeren in dergelijke concepten.

3. Rundveehouderij 2025

Dit thema wordt uitgevoerd door InnovatieNetwerk in samenwerking met Courage, de vernieuwingsorganisatie voor de melkveehouderij, gefinancierd door LTO en NZO.
De derde termijn van drie jaar waarvoor afspraken zijn gemaakt, start januari 2010. In deze derde periode van drie jaar wordt enerzijds gefocust op realisatie en implementatie van de meest perspectiefrijke concepten uit de eerste twee periodes. Daarnaast worden nieuwe concepten ontwikkeld. Als overkoepelend thema voor de derde fase is gekozen:

← Melkveehouderij in verbinding →

De gedachte is dat verbinding met markt en maatschappij, met andere economische sectoren en domeinen, met partners in de keten, met burgers en hun organisaties, essentieel is voor de toekomst van een economisch gezonde melkveehouderij in stadstaat Nederland. Die verbindingen zijn des te krachtiger wanneer ze zich kenmerken door gedeelde ambities, persoonlijk commitment en zakelijk vertrouwen. Het aangaan en ontwikkelen van dergelijke verbindingen is een rode draad door de projecten van Courage.

Uitgaande van deze benadering is getracht de innovatiethema's te benoemen vanuit het maatschappelijk perspectief. Daarbij geldt voor elk thema en elk te starten project dat het (mede) tot doel heeft de bedrijfseconomische positie van melkveebedrijven te versterken en hun ontwikkelmogelijkheden te vergroten.

De innovatieagenda voor de periode 2010 tot en met 2012 bestaat uit vijf thema's:

1. Klimaatkoe
2. Afval bestaat niet
3. Nationale mascotte
4. Biobankier
5. Melkveemaatschappij

Thema 1: Klimaatkoe – naar een energieneutrale, klimaatvriendelijke melkveehouderij

De melkveehouderij levert door de uitstoot van methaan en lachgas een bijdrage aan de emissie van broeikasgassen in ons land. Sinds de start van Courage is dit thema nadrukkelijker op de (inter)nationale agenda gekomen. Er is nog geen verplichtende regelgeving ingevoerd, maar er zijn wel ambitieuze beleidsdoelen geformuleerd. De sector heeft hier dus nog volop kansen om de geagendeerde problemen zelf op te lossen op een zo profijtelijk mogelijke wijze.
Er wordt door veel partijen en instellingen aan dit onderwerp gewerkt. Voor Courage is het van belang om nieuwe invalshoeken te kiezen en die onderwerpen op te pakken die nog geen aandacht krijgen.
In haar derde fase zal Courage werken aan de volgende projecten en projectideeën.

Klimaatneutrale stal

Het concept
De melkveehouderij is de grootste producent van methaan, waarbij 1 kg methaan hetzelfde broeikaseffect heeft als 23 kg CO_2. Methaanreductie is mogelijk door mestvergisting (circa 20%) en door aanpassing van de veevoeding (circa 10%). Aan deze twee sporen wordt door de sector gewerkt. Voor reductie van de resterende 70% van de emissie zijn nog geen oplossingen voorhanden. Die emissie komt onvermijdelijk in de (stal)lucht. De uitdaging is dus om methaan uit stallucht te verwijderen. Belangrijke complicatie daarbij is dat melkveestallen natuurlijk geventileerd zijn. Bovendien worden de stallen steeds opener en steeds ruimer, zodat de luchtstromen volumineuzer en steeds moeilijker te sturen worden. Kortom, er is hier sprake van een pittige innovatieopgave.

Stand van zaken
In 2008/2009 is door Courage/InnovatieNetwerk, samen met een wisselende keur aan wetenschappers gezocht naar technische opties om de stallucht te ontdoen van methaan. Er zijn voor enkele opties verkennende berekeningen verricht. Maar er is nog geen spoor gevonden dat technisch/commercieel perspectief lijkt te bieden. September 2009 is een overeenkomst aangegaan met TU Delft voor een periode tot 1 oktober 2010, waarbij een afgestuurde ingenieur als onderdeel van een post-masteropleiding zich een jaar lang over dit vraagstuk gaat buigen. Een scala aan technische opties zal worden geïnventariseerd en verkend op haalbaarheid. De meest kansrijke opties zullen nader worden uitgewerkt. De bevindingen krijgen hun weerslag in een rapportage

Activiteiten 2010
De TU-student zal worden begeleid door een begeleidingsgroep onder regie van Courage/InnovatieNetwerk in haar onderzoek naar technologische opties om methaan uit natuurlijke geventileerde stallen te verwijderen. Indien er zich een kansrijke optie aandient, zal daar de focus op komen te liggen in aanvullende experimenten. Indien nuttig, zullen andere (industriële en wetenschappelijke) partijen hierbij worden betrokken.

Agrotransport op Groen Gas

Het concept
De zuivelsector heeft zichzelf ten doel gesteld om op termijn energieneutraal te gaan produceren (statement van LTO/NZO tijdens presentatie 'Initiatief Duurzame Zuivelketen 2008'). Energieneutraal wil zeggen dat er evenveel energie in de sector wordt geproduceerd als verbruikt. We hebben het dan over een totaal van 26,3 PJ. Door al het agrotransport in de melkveesector (melk-, voer- en mesttransport en tractoren) om te schakelen van diesel naar groengas, kan 17,5 % van deze doelstelling worden gerealiseerd.
Agrotransport op groen gas is een voor de hand liggende stap op weg naar een energieneutrale keten. Immers, rijden op groengas is technisch hetzelfde als rijden op aardgas. En dat is niet nieuw: wereldwijd rijden er miljoenen auto's op aardgas. Rijden op aardgas is nu al goedkoper dan rijden op diesel. Bovendien reduceer je er 95 % van de fijnstof- en NOx-emissie mee en 70% van de CO_2-emissie. Het aantal aardgastankstations lijkt de komende jaren in ons land snel te gaan groeien. Die groei zal sterk worden gestimuleerd wanneer grote transporteurs, zoals de zuivelsector, overschakelen op aardgas. Eenmaal overgeschakeld op aardgas is, met behulp van een groencertificatenregeling, de stap naar groengas snel gezet. Wanneer de RMO's gaan rijden op (groen) gas is dat niet alleen een belangrijke stap in de realisatie van de energieneutrale zuivelketen, maar biedt dat ook fraaie promotiekansen voor de sector. Daarnaast betekent het een belangrijke stimulans voor de productie van biogas door de primaire sector. De omschakeling zou een groengasbehoefte creëren die overeenkomt met de productie van circa 99 doorsnee biogasinstallaties. Daarnaast creëert de omschakeling naar agrotransport op groen gas een grotere en constantere gasafname. Door deze vergroting van de basislast van dat aardgasnet ontstaat meer ruimte voor invoeding van groen gas in het regionale aardgasnet.

Stand van zaken
In 2009 is het rapport 'Agrotransport op Groen Gas' gepubliceerd, dat de nodige aandacht in vakpers en dagbladen heeft gekregen. Het concept van dit rapport is in een workshop besproken met vertegenwoordigers van de zuivelindustrie, NZO, LTO, de aardgasbranche, leveranciers van tankstations en SenterNovem. Met twee zuivelondernemingen vinden besprekingen plaats over pilots: DOC Kaas en CONO.

Activiteiten 2010
De activiteiten in 2010 richten zich op het gezamenlijk met de zuivelindustrie realiseren van pilots met RMO's op aardgas/groengas. Die

pilots betreffen dan het ombouwen van RMO's van diesel naar aardgas dan wel het vervangen van een RMO's met dieselmotoren door nieuwe RMO's met een aardgasmotor. Vervanging heeft technisch de voorkeur boven ombouw. Daarnaast moeten in de pilots aardgastankstations worden gerealiseerd nabij de zuivelfabrieken waar de RMO's hun melk lossen. In 2009 worden rond de pilots consortia geformeerd die in 2010 de verkenning en realisatie ter hand kunnen nemen.

Fotonenboer

Het concept

Het concept 'Fotonenboer' wordt door Courage samen met SIGN/InnovatieNetwerk uitgewerkt. Het algemene beeld van een agrarische ondernemer is dat hij op het land dat hij tot zijn beschikking heeft, gratis zonlicht ontvangt, en zodoende dan in feite fotonen oogst. Die fotonen worden door planten omgezet in biomassa: biomassa om te eten, als industriële grondstof of voor de sier. En wanneer hij biomassa gebruikt in mestvergisters, is diezelfde ondernemer energieleverancier in de vorm van biogas en/of elektriciteit. Maar hij kan ook rechtstreeks – zonder tussenkomst van planten – fotonen gebruiken om energie op te wekken door middel van zonnecellen. Zeker de productie van stroom is voor de agrarische ondernemer interessant; niet alleen voor eigen gebruik, maar ook voor de verkoop. Nu heeft het gebruik van fotonen één groot nadeel: de instraling is niet constant. Dat betekent dat ook de stroomproductie niet constant is. Eigenlijk zou de stroom moeten worden opgeslagen. Je kunt de stroom dan benutten op het moment dat die het meeste waard is, je kunt fluctuaties in de levering bufferen of je kunt met bijzondere opslagsystemen de stroom (de elektronen) inzetten als transportbrandstof. Voor opslag van elektronen op enige schaal heb je nu alleen de klassieke accu. Die is echter niet geschikt voor grote capaciteiten vanwege kosten, risico's en beperkte efficiëntie. Er is een interessante techniek in ontwikkeling waarbij de elektronen worden opgeslagen in een elektrolyt (bijvoorbeeld in vanadiumionen). Je kunt vervolgens op elk gewenst tijdstip en gewenste plek die elektronen (de stroom) er weer uithalen. Dit biedt de mogelijkheid om agrarische ondernemingen, bijvoorbeeld een melkveebedrijf, zelfvoorzienend te maken voor elektriciteit of zelfs netto-leverancier te maken van elektriciteit. Op lange termijn is er zelfs een nieuw perspectief voor elektrische voertuigen. In plaats van het omslachtige opladen van een accu kun je dan vanadiumionen tanken zoals nu benzine. Tanken bij de boer! Al met al biedt dit concept het perspectief om de toegevoegde waarde van op het bedrijf opgewekte duurzame elektriciteit aanzienlijk te vergroten.

Stand van zaken

In februari 2008 verscheen in opdracht van InnovatieNetwerk, Courage en SIGN het door KEMA en CEA opgestelde rapport 'Fotonenboer, elektriciteit tanken bij de boer in 2025'. Dit rapport heeft tot diverse publicaties in dagbladen en vaktechnische bladen geleid. In 2008/2009 zijn potentiële leveranciers van VRB-systemen bezocht in Denemarken, Engeland en Oostenrijk. Daaruit bleek dat alleen de Oostenrijkse firma Cellstrom in staat is om op korte termijn een VRB-systeem te leveren dat past bij ons concept 'Fotonenboer'. In

2009 is uit een grote groep geïnteresseerden melkveehouder Jan Borgman uit Vierakker geselecteerd, die het concept op zijn bedrijf wil realiseren. Er zijn offertes voor zonnepanelen opgevraagd, er heeft overleg met de gemeente plaatsgevonden, er is een SDE-subsidieaanvraag ingediend en gehonoreerd, en de provincie Gelderland heeft een ondersteunende investeringssubsidie voor het VRB-systeem toegekend. Verder zijn technische en economische berekeningen gemaakt voor de exploitatie van het systeem. Ook zijn de mogelijkheden verkend om het hele bedrijf om te schakelen naar een gelijkstroomsysteem. In combinatie met stroomopwekking ter plekke geeft dat een aanzienlijke verbetering van het energetisch rendement.
Er is een flyer gemaakt om het concept te claimen. Dit gezien de grote belangstelling voor het concept, ook vanuit andere branches.

Activiteiten 2010
Na afronding van alle voorbereidende werkzaamheden in 2009, zal in 2010 de pilot op het bedrijf van veehouder Borgman gerealiseerd worden. Zowel bij de voorbereidingen als de realisatie van de pilot wordt samengewerkt met energieadviesbureau JdV-Ensys. Via regionale centra voor technologie in de Achterhoek en op de Veluwe, wordt het relevante regionale MKB betrokken bij de realisatie van de pilots ten behoeve van kennisuitwisseling, vertaling naar andere sectoren, (door)ontwikkeling van het concept en het creëren van interessante nieuwe cross-overs tussen de agrosector en MKB-sectoren.

Carbonbanking

Het concept/Stand van zaken
'Carbonbanking' is de werktitel van een nieuw concept dat Courage in fase 3 wil verkennen. In de bodem kunnen enorme hoeveelheden koolstof worden opgeslagen. Volgens het IPCC is de bodem een van de belangrijkste koolstofbuffers op aarde. In potentie is landbouwgrond een interessante plek om geëmitteerde CO_2 in vast te leggen. Binnen Kiemkracht, de innovatieorganisatie voor de akkerbouw, wordt vanuit deze gedachte gewerkt aan het concept 'Biochar'. Daarbij gaat het om de opslag van stabiele koolstof ('houtskool') dat afkomstig is uit pyrolyse-installaties. Diezelfde 'Biochar' zou ook uitstekend ingewerkt kunnen worden op maïsland.
Een andere interessante optie is de vastlegging van koolstof in grasland. In het startdocument van Courage uit 2004 is deze mogelijkheid al als idee opgenomen. Grasland kan jaarlijks per ha 2–4 ton CO_2 opslaan. De hoeveelheid en stabiliteit van de in grasland opgeslagen koolstof hangt sterk af van bodemgebruik, beweidingsysteem en dergelijke. In Groot-Brittannië en Australië zijn recentelijk publicaties en onderzoeksresultaten verschenen die de grote mogelijkheden van koolstofopslag in grasland beschrijven.

Activiteiten 2010
In 2010 zal het potentieel van koolstofbuffering op melkveebedrijven, met name in grasland worden verkend. Kunnen we van graslanden een netto-opslagplaats van CO_2 maken? En wat kan dit betekenen voor het klimaatvriendelijk ergo klimaatneutraal maken van de melkveehouderij?

Klimaatneutrale melkveehouderij

Het concept (nog te ontwikkelen)
Kunnen de drie hiervoor genoemde sporen – emissiereductie, energieproductie en koolstofvastlegging – tezamen van de melkveehouderij een klimaatneutraal bedrijf en een klimaatneutrale sector maken? En hoe zou dit beeld er dan voor de verschillende typen melkveebedrijven concreet uit kunnen zien? Wanneer over de voorgaande drie sporen meer bekend is, kan op basis daarvan een integrale toekomstvisie / concept voor een klimaatneutrale melkveehouderij worden beschreven. Dit concept kan enerzijds het publieke debat voeden en anderzijds agenderend zijn voor onderzoek en projectontwikkeling.

Thema 2: Afval bestaat niet – sluiten van biologische kringlopen

De melkveehouderij in Nederland is van nature een recyclesector. De kringloop van voer – dier – mest – bodem vormt het hart van elk melkveebedrijf. Bovendien bestaat een aanzienlijk deel van de aangekochte voeders uit restproducten uit de levensmiddelenindustrie. De cradle-to–cradle-gedachte lijkt weinig sectoren zo op het lijf geschreven als de melkveehouderij. De duurzaamheidproblemen waarmee de sector wordt geconfronteerd, zijn in hoofdzaak het gevolg van het onvoldoende sluitend maken van deze kringloop. De discussie over fosfaat, nitraat en ammoniak, maar ook die over soja-import, zijn hierop terug te voeren. Verbeteren van de duurzaamheid van de sector betekent dus vooral het beter benutten van de aanwezige bronnen, het ontsluiten van nieuwe bronnen en het sluiten van kringlopen. Dat laatste kan zowel op bedrijfs- als regioniveau. Samenwerking met andere agrosectoren biedt hierbij nieuwe kansen.
Een belangrijk toekomstig hulpmiddel hierbij is bioraffinage. Bioraffinage kan zowel op bedrijfsniveau als industrieel niveau bijdragen aan het beter en vollediger benutten van nutriënten en energie. Courage is uitgenodigd om deel te nemen aan het Dutch Biorefinery Cluster, waarin Cosun, Avebe, de Verenigde Papier- en Kartondustrie, FrieslandCampina, Productschap Akkerbouw, Kiemkracht en de NOM samenwerken. In principe kennen de agrosectoren geen afval. Alle producten zijn terug te voeren in de kringloop. Of reststromen afval zijn, is vooral economisch en niet zozeer ecologisch bepaald. Bioraffinage kan een nieuwe route zijn om die economische realiteit te wijzigen, en daarmee ook de ecologische.
Het verhogen van de biologische efficiëntie van melkproductie, het sluiten van kringlopen en het regionaal 'sourcen' van grondstoffen en voedermiddelen kan ook de positie van dierlijk eiwit ten opzichte van plantaardig eiwit versterken.

Grassa!

Het concept
Soja is de belangrijke grondstof in veevoer voor melkkoeien. Soja is relatief duur, een belangrijke bron van fosfaat- en stikstofvervuiling en in toenemende mate genetisch gemanipuleerd. Bovendien krijgt de teelt van soja een steeds slechtere naam vanwege ontbossing, afname van biodiversiteit, erosie en verdrijving en uitbuiting van kleine en

landloze boeren in Zuid-Amerika. Tegenover de import van soja-eiwit staat in een aantal regio's een toenemend overschot aan gras dat onvoldoende tot waarde kan worden gebracht. Dit grasoverschot is enerzijds een gevolg van de door de mestwetgeving afgedwongen extensivering, en anderzijds door de groei van het areaal (natuur)graslanden.
'Grassa!' richt zich op het raffineren van dit laagwaardige grasoverschot tot een eiwitconcentraat dat bijvoorbeeld sojaschroot kan vervangen en een vezel die toepassing kan vinden in bijvoorbeeld de papierindustrie. Grasraffinage kan zo bijdragen aan het verduurzamen van de veehouderijsector en het creëren van nieuwe economische perspectieven voor de teelt van gras.

Stand van zaken
Naar het raffineren van gras vond begin 2007 een haalbaarheidsstudie plaats, gebaseerd op een theoretische verkenning en een praktijkexperiment in 2006. De jaren 2007 en 2008 werden gespendeerd aan niet-gehonoreerde subsidieaanvragen. Maar begin 2009 lukte het uiteindelijk de financiering rond te krijgen dankzij bijdragen vanuit LTO Ontwikkelingsfonds en het EZ-programma 'Pieken in de Delta'. In maart 2009 ging het consortium bestaande uit Hoogland Gras- en Groenvoeders, de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij, Beuker Vochtrijke Diervoeders, PMF machinefabriek en Eska Graphicboard met 'Grassa!' van start. Op het terrein van PTC+ in Oenkerk is een loods gehuurd waar de proefinstallatie is gebouwd, en in de zomer en het najaar van 2009 zijn de eerste experimenten uitgevoerd. Courage/InnovatieNetwerk is lid van de stuurgroep van deze pilot. In het voorjaar van 2009 heeft het project veel publiciteit gekregen in de meest uiteenlopende (landelijke) media. Ook is een projectfilm gemaakt die via internet is verspreid.
Er is een projectfilm gemaakt en een website online gegaan (www.grassanederland.nl).

Activiteiten 2010
2010 staat in het teken van realisatie en afronding van de pilot, die loopt tot december dat jaar. De consortiumpartners zullen zich dan bezinnen en eventueel voorbereiden op een commercieel vervolg. Opleveren van de resultaten zal gepaard gaan met de nodige publiciteit en promotie.
Na de pilot kunnen InnovatieNetwerk en Courage het initiatief overdragen aan het gevormde consortium, of eventueel in een beperkte rol betrokken blijven.

Fosfaatbron

Het concept/Stand van zaken
Wanneer de melkveehouderij zoals verwacht met 20% gaat groeien, wordt het raffineren en upcyclen van mest nog belangrijker. Fosfaathergebruik is daarbij om twee redenen het speerpunt. Allereerst omdat fosfaat een eindige grondstof is. De landbouw speelt een hoofdrol in de uitputting ervan en zal als eerste ook met tekorten en sterk oplopende prijzen worden geconfronteerd. In de tweede plaats vormt fosfaat het zwaartepunt van het mestprobleem. Samen met InnovatieNetwerk en Kiemkracht is in 2009 gestart met een verkenning van het belang en de mogelijkheden van recycling van fosfaat. Er is een

gezamenlijke opdracht verstrekt aan professor Olaf Schuiling, een erkend expert op het terrein van fosfaatbenutting en fosfaatbeschikbaarheid. Samen met het bedrijf Geochem en de Universiteit van Groningen zijn de fosfaatvoorraden in de wereld, het verbruik van fosfaat en de mogelijkheden om het verbruik te reduceren en fosfaat te recyclen in kaart gebracht. Het conceptrapport is gereed. De eerste contacten met het bedrijfsleven en met een waterschap zijn gelegd om te komen tot nieuwe concepten van fosfaatrecycling.

Activiteiten 2010
In 2010 worden de technische opties verder uitgewerkt. Hierbij zullen ook de opstellers van het recent verschenen fosfaatrapport van de Stuurgroep Technology Assessment van het ministerie van LNV worden betrokken. De ambitie is te komen tot een of meerdere concrete concepten voor uitvoeringsgerichte pilots.

Veehouderij zonder soja

Het concept
Soja is een belangrijke grondstof in veevoer voor melkkoeien. Soja is relatief duur, een belangrijke bron van fosfaat- en stikstofoverschotten en in toenemende mate genetisch gemanipuleerd. Bovendien krijgt de teelt van soja een steeds slechtere naam vanwege ontbossing, afname van biodiversiteit, erosie en verdrijving en uitbuiting van kleine en landloze boeren in Zuid-Amerika. Om deze redenen is bij de start van de tweede fase van Courage 'Veehouderij zonder soja' als innovatiethema geagendeerd. Projecten waaraan binnen dit thema is gewerkt zijn 'Susteïne' en 'Grassa!'.

Stand van zaken
In 2008/2009 heeft het CLM haar verkenning naar een 'Veehouderij zonder soja' afgerond. Het betreft een inventarisatie van de urgentie van het vraagstuk en van de mogelijkheden om soja door alternatieve eiwitbronnen te vervangen. Naast het rapport is een essay geschreven. Met partijen uit de diervoederindustrie zijn inmiddels contacten gelegd om te bezien welke aanknopingspunten het rapport biedt voor verkenningen/pilots in de praktijk.

Activiteiten 2010
Begin 2010 wordt een workshop georganiseerd met de belangrijkste stakeholders. Doel is draagvlak te verwerven voor de verkenning, en afspraken te maken over vervolgactiviteiten.
Ook wordt in samenwerking met Kiemkracht bekeken welke mogelijkheden er zijn voor de ontwikkeling van nieuwe eiwitteelten in de akkerbouw.

Thema 3: Nationale mascotte - de gelukkige koe

Diergezondheid en dierwelzijn zijn belangrijke maatschappelijke issues. De realiteit is dat er aan de gezondheid en het welzijn van melkvee nog het een en ander te verbeteren valt. Hierbij gaan overigens het maatschappelijk en het bedrijfseconomische belang hand in hand. Betere diergezondheid en dierenwelzijn leiden tot lagere kosten, verhoogde productie-efficiëntie en een verbetering van de voedselveiligheid door afname van medicijngebruik.

Tegelijkertijd is de koe een van de fraaiste visitekaartjes van de sector. Koeien horen bij Nederland als kaas, molens en tulpen. Het is wellicht onze belangrijkste nationale mascotte. Hoe kunnen we hier slim en authentiek een asset van maken voor de melkveesector? Het zichtbaar en benaderbaar maken van de koe is een belangrijke troef voor maatschappelijke waardering en wellicht voor nieuwe verdienmogelijkheden.

Weerbaar Vee

Het concept
De huidige melkveehouderij kenmerkt zich vooral door een gerichtheid op productieverhoging, efficiëntieverbetering en economische optimalisatie. Dierziekten en welzijnsstoornissen zijn de ongewenste maar onvermijdelijke spin-off. Ondanks grote inspanningen in onderzoek en praktijk zijn diergezondheid, dierwelzijn en gebruiksduur van het melkvee de laatste twintig jaar amper verbeterd. Dit leidt tot toenemende kosten en risico's voor het imago van de melkveehouderij. Gerichte actie is nodig om een aanzienlijke vooruitgang van de diergezondheid te bewerkstelligen. Nieuwe inzichten in het functioneren van het immuunsysteem van mens en dier bieden hierbij zicht op een doorbraak. Immuunmodulatie is het kernbegrip in de door WUR ontwikkelde wetenschappelijke hypothese. De immuniteit is beïnvloedbaar door systeemfactoren zoals voeding, huisvesting, opfok, management en fokkerij. Bovendien is het niveau van natuurlijke weerstand meetbaar en dus 'managebaar'.
De ontwikkelde hypothese betekent wel een omkering van de bedrijfsoriëntatie: het weerbare dier als focus van het bedrijfssysteem en lage kosten, hoge arbeidsefficiëntie, beter dierwelzijn en voedselveiligheid als de mogelijke profijtelijke spin-off. Het concept is eind 2006 door Courage/InnovatieNetwerk gepubliceerd in de publicatie 'Weerbaar Vee'.

Stand van zaken
De realisatie van het in het rapport 'Weerbaar Vee' voorgestelde project heeft veel vertraging opgelopen. Het bleek lastig voor financiers om zich te committeren aan dit grensverleggende concept. In 2008 is samen met Bioconnect op verzoek van LNV een geïntegreerd projectplan opgesteld en aangeboden aan LNV. In het voorjaar van 2009 is dit plan door de initiatiefgroep aangepast naar aanleiding van de wensen en vragen van LNV op het gedane voorstel. De initiatiefgroep bestaat uit Courage/InnovatieNetwerk, WUR, Universiteit Utrecht (FD), CLM, Bioconnect en Benedictus Advies.
LNV heeft nu in beginsel € 1,1 miljoen toegekend op voorwaarde dat private partijen eveneens meefinancieren. Inmiddels hebben het Productschap Zuivel, fokkerijorganisatie CRV en LTO-Noord Fondsen financiering toegekend. Daarmee is de financiering vrijwel rond. Besloten is de start van het project voor te bereiden.

Activiteiten 2010
Na realisatie van de financiering zal in 2010 een start worden gemaakt met 'Weerbaar Vee'.
Het unieke van het projectontwerp is de interactie tussen wetenschappelijk onderzoek en toetsing en ontwikkeling in de praktijk. Het is

een omvangrijk project met een budget van circa € 650.000,- per jaar en een looptijd van 5 jaar. Na realisatie van de start van het project zal de rol voor Courage/InnovatieNetwerk vooral bestaan in het (mede) bewaken van de voortgang van het project en het oorspronkelijke conceptuele gedachtengoed.

Koeientuin

Het concept
De koeientuin is een uitvloeisel van het project 'Cowfortable' en is gebaseerd op de daar geschetste probleemstelling. Het betreft een nieuw integraal ontwerpprincipe voor het huisvesten van melkvee, waarbij de biologische behoeften van de koe en de maatschappelijke waardering de belangrijkste vertrekpunten zijn. Die zijn vertaald naar zes ontwerpprincipes:
1. Buiten = binnen; een zo natuurlijk mogelijke koeienverblijf, compleet met beplanting,
2. Meer ruimte, comfort en bewegingsvrijheid voor de koe,
3. In harmonie met de landschappelijke omgeving,
4. Fraai kijkspel voor burgers; open en toegankelijk,
5. Concurrerende kostprijs,
6. Minimale ammoniakemissie.

Deze ontwerpprincipes moeten eraan bijdragen dat de zich ontwikkelende melkveehouderij niet van de samenleving af beweegt, maar juist ernaartoe. Van publieke vervreemding naar publieke attractie.
Een cruciaal onderdeel van 'De Koeientuin' is het vloersysteem, omdat de stal geen ligboxen bevat. Het vloersysteem zou een compost- of zandvloer kunnen zijn. Die vloeren worden inmiddels door ASG getest. Binnen Courage wordt gewerkt aan een kunststofvloer omdat de verwachting is dat daarmee een grotere emissiereductie is te realiseren.

Stand van zaken
In 2009 is door een ontwerpteam bestaande uit een architect, een hovenier, een stallenbouwer, een melkveehouder en Courage een visueel ontwerp gemaakt van De Koeientuin. Die zijn weergegeven in een 3D-animatie, een rapport en op een poster. Samen met een melkveehouder in Drenthe is op basis hiervan de eerste experimentele Koeientuin ingericht. Die is aan het publiek getoond tijdens een bijeenkomst op 12 juni waar tevens het rapport, de 3D-animatie en de poster zijn gepresenteerd. In de pers is hieraan veel aandacht geschonken. Uit het hele land hebben diverse melkveehouders hun interesse in het concept getoond.
Voor de doorontwikkeling van de kunststofvloer en de bijbehorende uitmestrobot is een subsidieaanvraag gehonoreerd door de Provincie Gelderland. Op een melkveebedrijf in Beltrum is een eerste proefstuk aangelegd waarop koeien lopen en waarop het prototype van de uitmestrobot wordt getest. De eerst indrukken zijn veelbelovend.

Activiteiten 2010
Er zal een netwerk worden gevormd van melkveehouders en industriële partijen die in het concept zijn geïnteresseerd ten behoeve van kennisuitwisseling, conceptontwikkeling en projectrealisatie.
Ook zal, met De Koeientuin als uitgangspunt, een nieuw ontwerpproces worden ontwikkeld en in de praktijk getoetst voor het realiseren

van maatschappelijk gewaardeerde melkveehouderij (inclusief vergunningverlening).
Samen met de industriële partners zullen het kunststofvloersysteem en de uitmestrobot verder worden ontwikkeld en praktijkrijp gemaakt.

Smart Dairy Farming

Het concept
Dit projectidee is eveneens een uitvloeisel van Cowfortable. In Cowfortable is een verkenning verricht naar de perspectieven die sensortechnologie biedt voor het bewaken en verbeteren van de gezondheid en het welzijn van koeien in grootschalige systemen. Aanleiding is de notie dat in grootschalige systemen de beschikbare arbeidstijd, ofwel de aandachtstijd per dier, en mede daardoor de tolerantie voor zieke dieren, sterk afneemt. Dit leidt op grote bedrijven in bijvoorbeeld Amerika tot zeer hoge vervangingspercentages.

Stand van zaken
Samen met NOM, Agrifirm, CRV, FrieslandCampina en WUR is mede op basis van de eerste Cowfortable-verkenning het project 'Smart Dairy Farming' geformuleerd.

Activiteiten 2010
Het project zal, na goedkeuring, in 2010 van start gaan. Over participatie van Courage in dit vervolgproject moet nog door het bestuur worden beslist.

Thema 4: Biobankier – bewaarder en hersteller van biodiversiteit

Natuur, landschap en biodiversiteit liggen onvermijdelijk als verantwoordelijkheden op het bordje van de melkveesector. Onvermijdelijk omdat de sector circa 60% van de open ruimte in ons land beheert. Deze positie schept verplichtingen en kansen. De uitdaging is deze kansen te benutten voor vergroting van het sectorperspectief. De melkveehouderij moet zich profileren als bewaarder en hersteller van biodiversiteit. Hiervoor zijn nieuwe concepten nodig die leiden tot concrete, aansprekende resultaten, nieuwe verbindingen met de samenleving en nieuwe verdienmodellen.

ZuivelNatuur

Het concept
Het areaal natuurterreinen in Nederland groeit gestaag. De kosten voor het beheer stijgen navenant. Het is van belang om nieuwe economische dragers te ontwikkelen voor het beheer en onderhoud van natuurterreinen. De gedachte is dat dit kan door de productie van exclusieve voedingsproducten. Door unieke productkwaliteiten (smaak) te koppelen aan unieke productiemethoden en -omstandigheden (verhaal en imago), krijgen de producten een onderscheidende belevingswaarde. Natuurbeheer wordt zo deels gefinancierd uit de markt. Natuur transformeert van een financiële bodemloze put tot een bron van commerciële toegevoegde waarde. Agrarisch ondernemerschap (en daarmee de agrarische cultuur) verwerft een nieuwe sleutel-

rol in het beheer van waardevolle cultuurlandschappen en natuurgebieden. Consumenten c.q. de leden/donateurs van natuurorganisaties worden op een nieuwe manier, door een commercieel zuivelproduct, verbonden met natuurbeheer en met de melkveesector. Er wordt op deze wijze een 'community' ontwikkeld waarbij alle belanghebbenden (producenten, verwerkers, consumenten) gezamenlijk het concept ontwikkelen. Zo ontstaat een uniek ketenconcept waarbij de waardecreatie van 'gras tot glas' transparant wordt gemaakt.

Stand van zaken
Samen met twee melkveehouders, uit Noord-Holland en Overijssel, en marketing/communicatiebureau My Eyes is in 2007/2008 een projectplan opgesteld. Het plan is mede gebaseerd op interviews met de directies van Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten, de directie van een kleine kaasfabriek (Rouveen) en het hoofd inkoop van La Place-restaurants. Er hebben enkele besprekingen met deze partners plaatsgevonden die hebben geleid tot het tekenen van een samenwerkingsovereenkomst, het installeren van een stuurgroep en het oprichten van Stichting Zuivernatuur. De stuurgroep heeft opdracht gegeven aan My Eyes om het businessconcept verder uit te werken. In de tweede helft van 2009 is getracht fondsen te werven voor het maken van een start met het businessconcept.
Het doel is om onder de naam 'ZuivelNatuur' een exclusief zuivelproduct met een exclusief verhaal op een exclusieve wijze te vermarkten. De gedachte is om rond het concept een community van belanghebbenden te bouwen, waaronder de eindgebruikers. Het doel is een formule te ontwikkelen die op franchisebasis een brede toepassing kan vinden in andere regio's. Er is in de vakbladen over het concept gepubliceerd en de website www.zuivelnatuur.nl is online gegaan als ondersteuning van de community building.

Activiteiten 2010
Het realiseren van het businessconcept door de ontwikkeling van een productconcept en pilots voor twee natuurterreinen, samen met NB-organisaties, verwerkers en verkopers.

Fytozelftherapie

Het concept/Stand van zaken
Het gebruik van antibiotica in de veehouderij krijgt steeds meer kritiek. Een ontwikkeling die aanvankelijk is gestart in de biologische sector, maar ook daarbuiten steeds meer aandacht krijgt, is het gebruik van plantaardige hulpmiddelen voor het bevorderen of herstellen van de gezondheid van dieren. Welke mogelijkheden zijn er om in het bedrijfssysteem 'geneeskrachtige' kruiden en planten op te nemen die de diergezondheid ten goede komen? Elke veehouder kent het verschijnsel dat koeien, maar ook andere dieren, soms onder de afrastering en van houtwallen bijzondere planten en gewassen eten terwijl er in de wei nog volop gras staat. Kennelijk heeft het dier dan behoefte aan bijzonder sporenelementen of voedingsstoffen die het gras in onvoldoende mate biedt. Wellicht zijn gezondheidsbevorderende gewassen te integreren in perceelranden, erfscheidingen, extensieve beheersgraslanden en dergelijke. Fytozelftherapie voor de koe. Naast het effect op diergezondheid kan langs deze weg wellicht ook een

substantiële bijdrage worden geleverd aan het vergroten van de botanische biodiversiteit.
In de tuinbouw en akkerbouw ontstaan ook ideeën voor de teelt van geneeskrachtige gewassen. Met SIGN en Kiemkracht zijn reeds de eerste gedachten voor een innovatieproject besproken.

Activiteiten 2010
In 2010 zal dit conceptidee worden verkend. Getracht zal worden een netwerk te vormen van partijen met specifieke kennis en ambities

Natuurdoelboerderij

Het concept/Stand van zaken
Agrarisch natuurbeheer komt in veel regio's slechts moeizaam van de grond of is zelfs alweer op z'n retour. De animo voor deelname aan Programma Beheer neemt af en aansprekende resultaten blijven uit. Onderzoek wijst bij herhaling op tegenvallende resultaten. Dit alles ondanks de inmiddels meer dan 100 agrarische natuurverenigingen in ons land en het grote aantal melkveehouders dat zich hier enthousiast voor inzet. Er is behoefte aan nieuwe concepten om agrarisch natuurbeheer een nieuwe impuls te geven. Van belang is dat er een nieuwe benadering wordt gekozen waarbij de melkveesector nieuwe verbindingen aangaat met maatschappelijke partijen en natuurorganisaties. De ontwikkelingen tot nu toe zijn vaak uit defensief oogpunt gestart en leidden dikwijls eerder tot polarisatie dan tot samenwerking. De tijd lijkt rijp voor nieuwe coalities. Natuurbeheer op melkveebedrijven moet een gedeelde verantwoordelijkheid worden. In een nieuw te formuleren project wordt getracht deze coalities te smeden en een nieuwe aanpak te formuleren. Bijvoorbeeld die van de Natuurdoelboerderij, waarbij voor een bedrijf een natuurplan op maat wordt gemaakt met concrete, te realiseren bedrijfsspecifieke natuurdoelen.

Activiteiten 2010
Gestart zal worden met een interviewronde langs deskundigen en betrokkenen en een afsluitende workshop, met als resultaat een plan voor de ontwikkeling van een nieuw concept dat een nieuwe krachtige impuls moet geven aan agrarisch natuurbeheer.

Thema 5: Melkveemaatschappij – nieuwe participatieve ondernemingsvormen

Een potentiële bedreiging voor de melkveehouderijsector is dat zij zich isoleert van de samenleving. Om dit te voorkomen, zal de sector zal zich naar de samenleving toe moeten ontwikkelen. De melkveehouderij beheert een aantal domeinen die door de samenleving steeds meer als 'publieke kostbaarheden' worden ervaren. Het is voor het perspectief van de sector van belang dat zij openstaat voor deze publieke betrokkenheid en dat we op zoek gaan naar nieuwe vormen om die betrokkenheid concreet vorm en inhoud te geven. Inhoudelijke betrokkenheid kan zich ook vertalen in financiële betrokkenheid, en hier openen zich wellicht mogelijkheden om meer stabiliteit en risicospreiding te verkrijgen voor het in de liberale zuivelmarkt opererende melkveebedrijf.

Cross-over farming

Het concept/Stand van zaken
Onder deze werktitel zal worden gezocht naar innovatieve vormen van integratie met 'sectorvreemde' domeinen. Kan melkveehouderij onderdeel worden van een grotere multi-onderneming en kan de melkveehouder zich ontwikkelen tot multi-entrepreneur of tot medeaandeelhouder? Dit beeld gaat verder dan de klassieke 'verbreding' die in veel gevallen een tussenfase is in een exit- of transitiescenario. Te denken valt aan gezondheidszorg, recreatie, natuurbeheer, onderwijs, entertainment en horeca. Kunnen nieuwe partners, nieuwe investeerders, nieuwe businessconcepten leiden tot nieuwe economische en maatschappelijke perspectieven voor melkveehouderij in stadstaat Nederland?

Activiteiten 2010
Vanaf 2010 wordt het conceptidee verder uitgewerkt. Courage zal samen met ondernemers en economen zoeken naar innovatieve cross-over businessmodellen.

Bedrijfsontwikkeling door co-creatie

Het concept/Stand van zaken
Wanneer de samenleving het platteland als publieke ruimte ervaart, kunnen we dat dan ombuigen van een bedreiging naar een kans? Bedrijfsontwikkeling is nu vaak een individueel, geïsoleerd proces. De boer wil wat en vraagt de samenleving via een wettelijke procedure daarvoor toestemming. Wanneer een boer iets 'bijzonders' of iets 'groots' wil, leidt dit proces doorgaans tot veel bezwaren en langlopende procedures. Bovendien heeft vergunningverlening alleen betrekking op gebouwen, terwijl datgene wat de omgeving belangrijk vindt, doorgaans veel meer behelst.
Kan dat ook anders? Kan het ontwerpen van een melkveebedrijf – niet alleen de gebouwen, maar ook het omringende landschap – in een vorm van co-creatie plaatsvinden met de 'omgeving'. Hoe moet je dat proces vormgeven? Zijn er mogelijkheden om die betrokkenheid, dat commitment, te verankeren? Is hier ook een financiële component denkbaar?

Activiteiten 2010
Op basis van het 'Koeientuin'-concept zal samen met een melkveehouder een plan voor een experiment met een dergelijk co-creatieproces voor de complete bedrijfsopzet worden opgesteld. In 2010 kan met dit experiment worden gestart.

4. Akkerbouw 2030

Eind 2007 is door het Productschap Akkerbouw, samen met LTO, NAV en InnovatieNetwerk, de alliantie Kiemkracht opgericht. Doel van Kiemkracht is het opstellen van een innovatieagenda voor de akkerbouw, en op basis hiervan het ontwikkelen van grensverleggende concepten. Het jaar 2008 is besteed aan het creëren en inventariseren van ideeën en het schetsen van de contouren van nieuwe concepten. De ideeën en concepten zijn geïnspireerd door de onderliggende tran-

sitiethema's van de landbouw en de akkerbouw in het bijzonder. Deze thema's zijn:

1. **Markt en keten**
   Gewenste omslagen: de primaire producent krijgt een eerlijke prijs voor zijn producten door onder andere verticale en horizontale ketenintegratie en internationalisatie.
2. **Producten en diensten**
   Gewenste omslagen: de akkerbouw verbreedt zijn activiteiten door nieuwe product- en ketenontwikkeling en het aanbieden van verbrede diensten.
3. **Hulpbronnen en grondstoffen**
   Gewenste omslagen: de tijden van ervaren overvloed van hulpbronnen en grondstoffen zijn voorbij. We moeten hulpbronnen koesteren en grondstoffen hergebruiken.
4. **Arbeid, energie en logistiek**
   Gewenste omslagen: fossiele energiebronnen vervangen door duurzame bronnen, CO_2-emissies voorkomen, transport beperken.
5. **Maatschappij, ruimte en landschap**
   Gewenste omslagen: de akkerbouw is in organische harmonie met zijn omringende sociale, economische en ecologische ruimte.
6. **Klimaat**
   Gewenste omslagen: de akkerbouw is voorbereid op het optreden van natte en droge weersextremen en levert zijn bijdrage aan de reductie van CO_2-emissies.
7. **Kennisketenomkering**
   Gewenste omslag: van een aanbod- naar een vraaggestuurde kennisinfrastructuur, kennisvraagarticulatie door ondernemers, sector en maatschappij.

Eind 2008 heeft het bestuur van Kiemkracht vier concepten geselecteerd voor nadere uitwerking: Deze vier concepten zijn in 2009 uitgewerkt tot projecten en/of business cases. Eind 2009 is door het bestuur van Kiemkracht de keuze gemaakt de volgende concepten verder uit te werken en te implementeren:

a. Klimaatreddende bodem
b. Hiphapje
c. Smartbot/Scharrelbietenbot

Het concept "De zelfbemestende akker" wordt afgerond. De reden hiervoor is dat er reeds vele partijen, waaronder LNV, bezig zijn met het ontwikkelen en implementeren van processen voor het sluiten van minerale kringlopen.

Klimaatreddende bodem; Biochar ondergrondse CO_2-opslag in de bouwvoor

Het concept

Organische stof (OS) in de bodem verbetert de bodemvruchtbaarheid, het watervasthoudend vermogen en de waterdoorlaatbaarheid. Het verhogen van het OS in de bodem maakt deze beter bestand tegen het optreden van extreme perioden van zowel droogte als neerslag en verhoogt de bodemvruchtbaarheid. Door het duurzaam verhogen van het OS-gehalte in de bodem, zoals in de Terra Preta-bodems door de Amazone-Indianen is gedaan, is permanente CO_2-opslag in de bodem mogelijk. Hierbij worden zowel de bodemeigenschappen voor de land-

bouw verbeterd, als reductie van broeikasgassen doorgevoerd. Akkerbouwers kunnen hierdoor meedoen met de CO_2-handel.
Naast de extra toevoeging van OS aan de bodem is minimale bodembewerking (*minimal* of *zero till*) belangrijk voor het voorkomen van uitstoot van broeikasgassen en het verhogen van de biodiversiteit in de bodem.
Biochar is een inerte koolstofvorm die vrijkomt bij thermische conversie van biomassa onder zuurstofloze condities. Na honderden jaren is Biochar nog steeds in de bodem aanwezig en heeft daar bodemverbeterende eigenschappen.
Landbouwers kunnen een bijdrage leveren aan het opslaan van CO_2 in de bodem door deze permanent vast te leggen in de vorm van Biochar.

- In de landbouw komt jaarlijks 18 Mton aan nevenproducten vrij;
- Als deze nevenproducten in Biochar worden omgezet, leggen ze jaarlijks 18 Mton CO2 in de bodem vast;
- Kyoto-doelstelling van Nederland is 13 Mton CO2 ;
- Deze Biochar verhoogt bovendien bodemkwaliteit en bodemvruchtbaarheid.
- Bij de productie van Biochar komt duurzame bio-energie vrij.

Stand van zaken

- Kiemkracht heeft het Nederlands Meststoffen Instituut opdracht gegeven een literatuurstudie ten behoeve van de landbouwkundige evaluatie van Biochar uit te voeren. Deze studie is bijna afgerond.
- In het kader van Europese Interregionale samenwerking is door Kiemkracht het internationale project 'Biochar: climate saving soils' opgezet. Dit is een project waarin dertien partijen uit zeven landen rond de Noordzee – Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Zweden, Denemarken, Duitsland, België en Nederland – samenwerken om gezamenlijk de Biochar-strategie voor Noordwest-Europa te genereren. Het doel is de Biochar-strategie te ontwikkelen en te positioneren voor gebruikers, producenten, overheden en maatschappij. Dit gebeurt door het bundelen van bestaande kennis, kennishiaten te identificeren en zo mogelijk in te vullen en de Biochar-strategie te communiceren via nationale expertisecentra, nationale en transnationale stakeholder platforms en media. Kiemkracht heeft de observatiestatus aangevraagd voor de komende klimaatonderhandelingsronde in Kopenhagen. Het projectvoorstel is volledig door de INTERREG-NSR commissie gehonoreerd. De totale projectomvang bedraagt circa € 5 miljoen, waarvan 50% door de EU wordt vergoed. Het project is officieel per 1 oktober 2009 van start gegaan.
- Het Biochar-project is door de CGIAR (Consultative Group International Agricultural Research) gevraagd om op de Agriculture Day tijdens de klimaatconferentie in Kopenhagen aanwezig te zijn. Het project heeft daarvoor speciaal een tentoonstellingsstand, een informatiefolder en een filmproductie laten maken. Deze filmproductie wordt in februari 2010 op National Geographic Channel (NL-versie) uitgezonden.
- Biochar is ook onderdeel van het EU KP7-projectvoorstel 'Carbo-Biorefinery'. Dit is een projectvoorstel ingediend door de Universiteit van Gent met het doel een pilot-biorefinery te ontwikkelen en bouwen. Kiemkracht is verantwoordelijk voor het werkpakket 'Biochar toepassingen'. Daarin werken 4 landen samen (Nederland, België, Verenigd Koninkrijk en Italië) om Biochar in de praktijk te

testen. Dit voorstel is niet door de Europese Commissie gehonoreerd.
- ECN heeft in opdracht van Kiemkracht de eerste grote partij Biochar aangemaakt op basis van populieren houtsnippers. Deze partij wordt gebruikt voor de eerste landbouwkundige toepassing van Biochar in Nederland. Dit is slechts mogelijk op het moment dat de benodigde vergunningen en ontheffingen beschikbaar zijn.
- Circa tachtig masterstudenten Technische Bedrijfskunde (TBK) en Technologie Management (TM) van de Rijksuniversiteit Groningen hebben aan de hand van circa twintig businesscases de technische en economische evaluatie van een Biochar-installatie in NL uitgevoerd. De belangrijkste bevinding is dat een Biochar-installatie technisch-economisch haalbaar is onder voorwaarde dat de vrijgekomen bio-energie via een SDE-regeling afgezet kan worden.
- Een masterstudent Technologie management van de Rijksuniversiteit Groningen heeft een afstudeeropdracht uitgevoerd voor het ontwikkelen van een carbon-trade mechanisme voor Biochar. Op basis van het Clean Development Mechanism heeft hij twee schemas ontwikkeld voor zowel vrijwillige als verplichte CO2-handel. Hierbij wordt Biochar in de bouwvoor opgeslagen en is hiermee een CCSS strategie geworden (Carbon Capture and Soil Storage).

Activiteiten 2010
- Het opzetten van een (inter)nationaal Biochar kenniscentrum gekoppeld aan Biochar velddemonstraties in N-nederland.
- Het opzetten van een netwerk dat gezamenlijk het Biochar carbon trade mechanisme verder willen ontwikkelen en implementeren.
- Het uitvoeren van desktophaalbaarheidsstudies, analyses en veldproeven met Biochar:
  - Biochar-productie uit bioraffinage.
  - Biochar mengen met compost.
- Opzetten van een Biochar-consortium dat gezamenlijk een pyrolyse-pilotplant gaat ontwikkelen en bouwen.

HipHapje

Het concept
De wereldbevolking verdubbelt de komende vijftig jaar terwijl de aarde niet groter wordt. De productie van dierlijke eiwitten en vetten is een kostbaar proces ten aanzien van hulpbronnen en grondstoffen en heeft een aantal consequenties, waaronder ruimtebeslag en broeikasgasemissies. Hierdoor is de druk op maatschappij en omgeving onevenredig groot. Met een eerlijke verdeling van voedsel hoeft er niemand honger te lijden. Het 'HipHapje'-concept draagt hieraan bij door de consumptie van meer plantaardige eiwitten en minder dierlijke eiwitten te stimuleren. Het 'HipHapje'-concept is een ketenconcept dat alle schakels van de keten omvat, van producent tot consument. 'Hiphapje' bestaat uit drie deelconcepten:
- HipHapje,
- Vegetarische Slager, en
- Lupine voor Sojavervanging.

Het 'HipHapje'-concept beoogt een spraakmakend product op te leveren dat zowel de maatschappelijke discussie ten aanzien van dierlijke eiwitconsumptie zal entameren, hoogwaardige kennisontwikkeling

ten aanzien van de productie van designfood zal bevorderen en het areaal van eiwitproducerende gewassen in de biologische en conventionele teelt zal vergroten. De vergroting van het areaal geschiedt onder andere door introductie van nieuwe eiwitrijke gewassen die de potentie hebben soja op de Europese markt te verdringen.

Stand van zaken

- Er is een consortium gevormd voor het HipHapje. Dit consortium bestaat uit telers, ondernemers, producenten en een politieke vertegenwoordiger. Dit consortium richt zich op de introductie van Hiphapje als product in de professionele bedrijfscatering. Eerste producten zijn ontwikkeld door koks en beproefd. Op basis hiervan zijn er twee creatieve sessie georganiseerd: één gericht op het ontwikkelen van ideeën voor strategieën voor de introductie van Hiphapje in bedrijfskantines, en één om verschillende sferen te creëren waarbinnen het Hiphapje geconsumeerd wordt.
  Het deelconcept 'Vegetarische Slager' is uitgewerkt als SBIR-voorstel waarin een drietal ondernemers, ondersteund door Kiemkracht, samenwerken. Dit voorstel is eind november 2009 door SenterNovem gehonoreerd waarmee middelen vrij zijn gekomen voor verdere investeringen. Inmiddels is door de samenwerking van ondernemers een pand verworven waar de Vegetarische Slager gevestigd wordt. Op dit moment wordt gewerkt aan het opzetten van het businessplan voor de exploitatie van de Vegetarische Slager door leden van het consortium. De Vegetarische Slager is een B2B- en B2C-concept. Het biedt enerzijds voedselproducenten de mogelijkheid om recepten in een professionele keuken te testen en in de markt uit te proberen. Anderzijds biedt het consumenten de mogelijkheid om plantaardige eiwitten in al hun verschijningsvormen te proeven en te beproeven.
- Tarwi (lupinus mutabilis) is een 'Lost crop van de Inca's' en heeft circa 40% eiwit en 18% olie. Tarwi-teelt kan daarmee het Europese alternatief zijn voor soja-import. Het LEI heeft in opdracht van Kiemkracht berekend dat bij een lupineoogst opbrengst van 5 ton/ha, het tarwi-saldo vergelijkbaar is met het saldo van wintertarwe, en daarmee dus economisch aantrekkelijk is voor akkerbouwers. Bij dit opbrengstniveau is er ruimte voor circa 200.000 ha lupineteelt in Nederland. Lupine heeft een voorkeur voor zandgronden met lage pH. Opbrengsten van circa 5 ton/ha worden in Nederland gerapporteerd.

Activiteiten 2010

- Afronden van HipHapje door publicatie van de conceptbeschrijving en enige Hiphapje recepten.
- Bijdragen aan de realisatie van de Vegetarische Slager-conceptstore.
- De lupineteelt in NW-Europa stimuleren door strategische allianties aan te gaan met ketenpartijen waaronder de huidige groot-afnemers van sojaschroot.
- Opzetten EU-samenwerking ten aanzien van lupineteelt en veredeling.

Zelfbemestende akkerbouw: afval is voedsel

Het concept

Stikstof, fosfaat en kalium zijn belangrijke elementen voor plantengroei. Het winnen of maken van deze mineralen is een energie-inten-

sief proces. Circa 30% van het energieverbruik in de akkerbouw is toe te rekenen aan kunstmestgebruik indien er uitsluitend kunstmest voor bemesting wordt toegepast. Fosfaat is een eindige grondstof waarvan de economisch winbare voorraden binnen afzienbare termijn (50-80 jaar) uitgeput zijn. Door de stijgende energieprijzen stijgen ook de prijzen van deze grondstoffen, waardoor uiteindelijk de marge van de akkerbouwer onder druk staat. Deze stoffen worden op grote schaal 'verspild' door ze uit te spoelen (stikstof en fosfaat) en/of ze via afvalwaterzuiveringsinstallaties te laten immobiliseren in slib (fosfaat en kalium) of vergassen (stikstof). De stedelijke afvalwaterzuivering (circa 25.000 i.e.) produceert jaarlijks circa 1,6 mio ton rioolslib, waarvan circa 60% wordt verbrand. Dit komt overeen met circa 14.000 ton fosfor per jaar (als P).

Stand van zaken
- InnovatieNetwerk, Courage en Kiemkracht pakken dit thema gezamenlijk op. In dit kader is er een literatuurstudie uitgevoerd naar de fosfaatstromen in de wereld en de fosfaatbalans van Nederland.
- Kiemkracht heeft samen met Cosun (SuikerUnie en CFTC) een werkpakket aangeleverd aan een EU-projectvoorstel AVANCE voor een Ligno-cellulose Biorefinery. Dit werkpakket is gericht op het sluiten van de minerale kringlopen van N, P en K bij grootschalig thermische omzetting van biomassa. Dit projectvoorstel is in een van de selectierondes afgevallen.
- Kiemkracht heeft een consortium gevormd met Cosun en AVEBE voor het ontwikkelen en toepassen van chemische en/of biotechnologische processen voor het terugwinnen van N, P en K uit natte processtromen, en deze weer beschikbaar te maken als meststof voor de landbouw. Op deze wijze worden de mineralen die via de akkerbouwproducten van het land verdwijnen, weer teruggewonnen en teruggebracht op het veld. Dit consortium gaat een projectvoorstel indienen in het kader van het 'Dutch Biorefinery Cluster. .
- Kiemkracht heeft samen met Cosun en AVEBE een voorstel ingediend voor de Cradle 2 Cradle beauty-contest van Platform Keten Efficiency (één van de energie transitie platforms van SenterNovem). Het door Kiemkracht ingediende voorstel "sluiten van plantenvoedingsstoffen kringloop" heeft deze beauty-contest gewonnen en daarmee een prijs van € 100.000. Deze prijs moet gebruikt worden voor het uitwerken van het projectidee.

Activiteiten 2010
- Afronden concept "zelfbemestende akker".

Smartbot/Scharrelbietenbot

Het concept
In de jacht naar efficiëntie worden landbouwmachines groter en zwaarder, zodat akkerbouwpercelen lang en recht worden gemaakt. De grootste en zwaarste van alle machines is een volgeladen zelfrijdende bietenrooier die circa 60 ton kan wegen. De kans is groot dat deze machines de bodemstructuur verslechteren. In plaats van groter en zwaarder, kunnen machines ook kleiner, lichter en met meerdere tegelijk het werk uitvoeren. Kleinschalige *interconnected* robotica kan hier een mogelijke oplossingsrichting zijn voor een totaalverandering van

arbeid en agrologistiek binnen het bedrijf. Autonome kleinschalige machines zijn niet alleen lichter, maar ook wendbaarder. De noodzaak voor grote, rechte, strakke percelen verdwijnt, waardoor de menselijke maat weer organisch in het landschap terugkeert.
Landbouwdiesel is de energiebron voor alle landbouwvoertuigen. Kleinschalige landbouwvoertuigen verbruiken minder energie, waardoor wellicht andere energiebronnen ingezet kunnen worden.
Met het smartbot-concept wordt de trend van schaalvergroting in de landbouwmechanisatie gekeerd en omgezet naar schaalverkleining, terug naar de menselijke maat. Deze menselijke maat is dan ook herkenbaar in het landschap waar de noodzaak van grote rechte percelen verdwenen is.

Stand van zaken

- Kiemkracht heeft een aantal creatieve sessies met telers uitgevoerd waarbij ideeën zijn gegenereerd voor verschillende robotica toepassingen op akkerbouwbedrijven. Een van deze sessies was een door Kiemkracht georganiseerde excursie van de werkgroep vaktechniek van LTO naar het Deutsche Forschungs zentrum fur Kunstliche Intelligenz (DFKI), afdeling Robotica in Bremen. Hier kregen de leden van de werkgroep een presentatie, rondleiding en demonstratie van een aantal robotprototypes. Het tweede dagdeel is besteed aan het ontwikkelen van concepten voor robotische (hybride) bietenrooiers. Eén van deze concepten wordt verder uitwerkt tot een CAD-design.

Activiteiten 2010

- Opzetten van een internationaal consortium samen met DFKI, de Noordelijke ontwikkelingsmaatschappij en anderen voor het ontwikkelen van eerste toepassingen van robotica in de akkerbouw.
- Laten uitvoeren van technisch-economische haalbaarheidstudies naar nieuwe kleinschalige rooiprincipes voor suikerbieten door masterstudenten technische bedrijfskunen en technologie magament. Herontwerp van agrologistiek binnen het bedrijf op basis van kleinschaligheid.
- Een “3D ontwerpstudie” uitvoeren in samenwerking met DFKI en een landbouwmachinefabrikant. Deze ontwerpstudie moet de technische haalbaarheid van en “gedistribueerd”rooi-concept aantonen.
- Een prototype robot bietenrooier ontwerpen en uitvoeren op basis van bestaande technologie in samenwerking met DFKI en een landbouwmachinefabrikant.

5. Noordzeevisserij 2025

Het Visserij Innovatie Platform (VIP) is eind 2006 ingesteld door de toenmalige minister Veerman en heeft als opdracht om het innovatieklimaat in de Noordzeevisserij te verbeteren. Bijeenkomsten met vissers, optredens van voorzitter Bram Bierens en artikelen in de pers moeten de visserijsector helpen om een beter toekomstperspectief te creëren. Verder heeft InnovatieNetwerk in 2008 een projectleider aangesteld die probeert om grensverleggende innovatieconcepten te ontwikkelen en door middel van een pilot aan de praktijk te toetsen. Deze concepten passen binnen een viertal langetermijnambities van het VIP op het vlak van energie, ondernemerschap, duurzaamheid en markt.

1) **Naar nieuwe energie**: de beoogde omslag is het verminderen van de afhankelijkheid van fossiele energie. In 2025 is het gebruik van fossiele energie met 90% gereduceerd. Er heeft een radicale omslag plaatsgevonden in het denken over energiegebruik in de visserijsector waarbij gebruik gemaakt wordt van kennis en ervaring uit geheel andere sectoren. De visserij is een voorbeeld voor de scheepvaart.
2) **Van visser naar multipurpose maritiem ondernemer**: de beoogde omslag is een verbreding van het ondernemerschap in de visserij. Vissers nemen ook aanpalende maritieme activiteiten voor hun rekening, zoals recreatie, zeebouw en offshore activiteiten. Het zijn allround ondernemers geworden met een open en innovatieve instelling.
3) **De zee als ecologisch én economisch kapitaal**: de beoogde omslag is dat de visserijsector zelf de verantwoordelijkheid neemt voor de balans tussen ecologische en economische belangen. De visserij is afgesteld op de draagkracht van de zee en de vissers gedragen zich als verantwoorde beheerders.
4) **Het neusje van de zalm**: de beoogde omslag is het versterken van de afzet van vis, zodat een hogere toegevoegde waarde ontstaat. Uitgekiende marketingconcepten leiden tot een goed imago, voortdurende productinnovatie en betere visprijzen.

Met 'lange termijn' bedoelen wij de periode tot het jaar 2025. In het VIP zitten mensen van de overheid, het bedrijfsleven, de kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties. De directeur InnovatieNetwerk is ook lid van het VIP. Het is nog onduidelijk of het VIP aan het einde van de zittingsperiode van drie jaar, die ultimo 2009 afloopt, wordt voortgezet. De minister van LNV moet hierover nog een besluit nemen. Het werk bij InnovatieNetwerk is gegroepeerd rond de vier langetermijnambities van het VIP.

Naar nieuwe energie

Het concept
Het energiegebruik in de Noordzeevisserij is hoog. Zware sleeptuigen eisen veel motorvermogen, en dit leidt tot een gasoliegebruik van gemiddeld 3,5 liter per kilogram gevangen vis. De sterk gestegen prijs van ruwe olie vermindert de winstgevendheid van de Nederlandse visserij. Vele vissers dreigen zonder aanpassing van hun vangstmethoden failliet te gaan. Naast de economische kant is er ook een milieuaspect aan het hoge energiegebruik. De uitstoot van broeikasgassen van de zeevaart (en dus ook van de visserij) komt steeds meer in de politieke belangstelling te staan. Lagere emissies zijn een must. Dit maakt energie tot een prioritair thema bij uitstek van de visserij. Het VIP staat voor een transitie op energievlak: in 2025 is de visserij erin geslaagd om het gebruik van fossiele energie met 90% te reduceren.

Stand van zaken
In samenwerking met Nederland Maritiem Land hebben we een haalbaarheidsonderzoek laten doen naar het gebruik van vloeibaar aardgas in de motoren van bestaande schepen. Deze studie van Pieter 't Hart (juni 2009) toont aan dat het vervangen van gasolie door LNG technisch haalbaar is en economisch interessant. LNG is namelijk de laatste

jaren veel goedkoper dan olie. Wat nog ontbreekt, is een distributienet om LNG op een slimme manier in het schip te krijgen. Vloeibaar aardgas wordt tot nu toe alleen aangeland om in het bestaande aardgasnet te pompen; niet om schepen of voertuigen mee aan te drijven. Daarnaast heeft CE-Delft een verkenning gedaan naar alternatieve energiebronnen voor vissersschepen. De vraag was welke niet-fossiele energiebronnen binnen een redelijke termijn toepasbaar zijn in de visserij. Er is intensief gespeurd naar de kansen van windenergie, zonne-energie en de energie uit golfslag. Bij windenergie kan men denken aan het gebruik van zeilen, Flettnerrotors en vliegers. Met name dat laatste lijkt kansrijk en op korte termijn te realiseren. Het Duitse bedrijf Skysails doet sinds 2008 praktijkproeven met een grote vlieger op twee grote zeeschepen. We hebben een vertegenwoordiger van Skysails op Urk uitgenodigd om het systeem uit te leggen aan enkele visserijondernemers. Bij zonne-energie denken we aan het toepassen van zonnepanelen op vissersschepen, maar dat heeft slechts een beperkte potentie. De beweging van golven tot slot lijkt kansrijk, maar de ontwikkeling van een concrete toepassing zal nog veel tijd kosten. Dit is dus typisch een langetermijnoptie. Het rapport is in juli 2009 verschenen.

Activiteiten 2010

- LNG als alternatieve motorbrandstof voor kotters: na het rapport over de technische haalbaarheid laten we in 2010 een businesscase ontwikkelen. Deze moet vooral licht werpen op de economische kansen en de beschikbaarheid van LNG. Bij een gunstige businesscase gaan we eind 2010 op zoek naar een ondernemer die mee wil doen.
- Windkracht is de meestbelovende alternatieve energie in het CE-rapport. Een economische analyse en verdieping moet uitwijzen of het gebruik van zeilen of vliegers tussen nu en vijf jaar haalbaar is. Een van de opties is het ontwikkelen van een aangepaste (kleinere) vlieger voor een boomkorkotter door Skysails, en dit toe te passen als pilot op één schip.
- Terugwinnen van energie uit de motorwarmte, net als bij grote zeeschepen. Welke investeringen zijn hiervoor nodig en hoe snel zijn deze terug te verdienen? Hiervoor zullen we een opdracht uitzetten.
- Energiearme visserij betekent vaak andere extensievere vistechnieken. Zou schaalverkleining een kansrijke optie zijn voor een deel van de visserij? Levert dat voldoende op voor een levensvatbaar bedrijf? In 2010 zal deze optie onderzocht worden.
- We willen in 2010 de strategische onderzoeksagenda van LNV inzetten om tot energiearme visserijtechnieken te komen. We zullen universiteiten/instituten benaderen om met passende onderzoeksvoorstellen te komen.

Maritiem ondernemerschap

Het concept

Het VIP staat voor verbreding van de visserij met aanpalende maritieme activiteiten die gebruik maken van de kracht en de deskundigheid van de vissers. Wij denken aan activiteiten in de recreatie, de zorg, de zeebouw en ondersteuning van de offshore. Vissers zijn uitstekende zeelui en hebben een zeewaardig schip. Het motto van het VIP is: van visser naar multipurpose maritiem ondernemer!

Stand van zaken
Het EIM heeft in februari 2009 een quickscan opgeleverd over marktkansen voor de multipurpose maritiem ondernemer. De conclusie is dat er interessante mogelijkheden bestaan voor verbreding van het vissersvak in de offshore, de maritieme dienstverlening, de maritieme recreatie en educatie. Daarvoor moet vaak wel het vissersschip worden aangepast en zal de ondernemer nieuwe vaardigheden moeten leren. Nieuwe benodigde competenties liggen, volgens het EIM, vooral op het terrein van het ondernemerschap.

Activiteiten 2010
- Als follow-up van het EIM-rapport: een businesscase opzetten voor mogelijke activiteiten van vissers in de offshore sector. Is dit economisch haalbaar, en onder welke voorwaarden?
- Onderzoek of vissers een rol kunnen spelen in toekomstige zeebouwprojecten. Kunnen vissers zeeparken beheren?
- Partijen in de sector bijstaan om het visserijonderwijs te vernieuwen. Bijvoorbeeld door meer economie in de onderwijspakketten van visserijscholen en cursussen te stoppen.
- Onderzoeken of combinaties van visserij, zeebouw en aquacultuur op het land mogelijk zijn.

De zee als ecologisch én economisch kapitaal

Het concept
Dit is mogelijk de lastigste ambitie van het VIP. De kernvraag is: nemen vissers de verantwoordelijkheid voor hun eigen toekomst? Of moet de overheid dit op een dwingende top-down manier blijven doen, zoals we dat de afgelopen dertig jaar hebben gedaan? De transitie van visser naar beheerder van de Noordzee vergt een flinke cultuuromslag in de visserijwereld. In 2025 worden vissers niet langer gezien als de jagers van de zee, maar als verantwoorde beheerders ervan. De vloot, de capaciteit en de vistechnieken zijn afgestemd op het in stand houden van het ecologisch evenwicht.

Stand van zaken
In maart 2009 heeft Wouter van der Weijden van het CLM een essay geschreven over alternatieve beheerstrategieën. In ‘Bron van vis en energie, de visie van een landrot op de Noordzee in 2025” geeft hij een totaalbeeld van hoe de zee er over pakweg vijftien jaar bij ligt. Het gaat erom dat je de visserij op een verantwoorde wijze kunt inpassen in andere activiteiten. Ook wil Van der Weijden differentiëren tussen intensief beviste gebieden (visakkers), beheersgebieden waar extensief gevist mag worden en natuurreservaten waar niet gevist mag worden. Vissers kunnen naar zijn idee een veel grotere rol spelen in het beheer van de visbestanden. De rol van de overheid kan veel kleiner zijn (bijvoorbeeld de visquota afschaffen). In de discussie bleek dat de visserijsector een dergelijke benadering nog wel erg revolutionair vindt.

We hebben in februari 2009 een wedstrijd voor het ontwerpen van het visserijschip van de toekomst uitgeschreven. Studenten en pas afgestudeerde jonge mensen konden via de organisatie ‘Battle of concepts’ hun ideeën insturen. Een driekoppige jury heeft de vijfendertig ontwerpen beoordeeld en de beste inzendingen een prijs gegeven. De prijzen zijn uitgereikt aan boord van het visserschip de SL9 in Stellendam.

Studenten van de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht hebben een computerspel gemaakt over duurzaam vissen. Het spel 'Fish miles: get it yourself' is bedoeld als internetgame voor vrouwen in de leeftijdscategorie van 25 tot 40 jaar. Het gaat erom dat zij zich realiseren dat vis uit veraf gelegen landen een hoge milieubelasting kan betekenen (luchtvracht) en dat veel vis niet duurzaam wordt gevangen of gekweekt. Het computerspel is op de website van InnovatieNetwerk gezet.

Activiteiten 2010
- Wetenschappelijk onderzoek uitzetten naar het lokken van platvis op de bodem;
- Zijn alternatieve beheersstrategieën haalbaar in het krachtenveld van het Europese visserijbeleid? Bijvoorbeeld de ideeën uit het essay van Wouter van der Weijden. Een haalbaarheidsanalyse moet dit in 2010 uitwijzen.
- Is een discardban goed voor ecologie en visser? Leidt dat tot de gewenste effecten of werkt dit juist averechts? Kunnen discards tot waarde worden gebracht? Een onderzoek moet dit in 2010 uitwijzen.
- Welke andere vissoorten zijn vermarktbaar, hoe groot is de markt hiervoor, is een diversificatie van de visserij mogelijk?

Het neusje van de zalm

Het concept
De visserijsector maakt in 2025 optimaal gebruik van de in potentie gunstige marktomstandigheden: een grote en groeiende vraag naar vis en een beperkt aanbod van zeevis. De sector hanteert uitgekiende marketingconcepten en investeert in voortdurende productinnovatie. De visserijketen genereert een veel hogere toegevoegde waarde en de prijzen van vis liggen aanzienlijk hoger dan nu.

Stand van zaken
In het voorjaar van 2008 hebben we de Positioneringsgroep gevraagd om een onderzoek te doen naar de positie van verse Noordzeevis op de Nederlandse markt. Hier kwam uit naar voren dat er mogelijkheden lijken te bestaan om de sterke kanten van Noordzeevis ('vers, van dichtbij, smakelijk') te benutten voor een betere positie op de markt. Een sterk versconcept kan helpen om tong en schol weer in het retailschap te krijgen. In juni 2009 hebben we hier een vervolg aan gegeven door een pilotproject van drie maanden op te zetten met de visketen en een supermarkt (AH). De kern van het concept is dat door ketenverkorting er een kwalitatief beter en verser product in het schap ligt. 'Vis van dichtbij' is ook uniek in de directe samenwerking tussen vissers, visafslag , visverwerker, een ngo en een retailketen. De proef moet ervaring en inspiratie opleveren om op een slimme manier Nederlandse Noordzeevis in het schap te krijgen.

In mei 2009 heeft InnovatieNetwerk een seminar gehouden met vissers en viswinkeliers. Normaal gesproken ontmoeten het begin van de keten en het eind van de afzetketen elkaar nooit. De confrontatie tussen deze twee werelden leverde veel ideeën op om de afzet van Noordzeevis in de viswinkels te vergroten. Speciaal voor deze bijeenkomst hebben we twee korte films laten maken. 'Trots op mijn vis' en

‘de viswinkel’ geven een goede indruk van de visie van een visserman en van de kopers van vis. Het blijkt dat de consument erg weinig over het product vis weet.

Activiteiten 2010

- We willen ook de horeca betrekken bij de afzet van Noordzeevis. Daarom organiseren we in 2010 een bijeenkomst met koks en vissers.
- Een nieuwe pilot met verse Noordzee-vis in een supermarkt in Noordrijn-Westfalen of in België.
- Een afzetproject opzetten met een geheel ander Noordzee-product in een supermarkt.
- Een onderzoek naar de kansen voor een geïntegreerde onderneming in Noordzeevis: vissen, handel en verwerking in één hand.
- Samenwerken met North Sea Fish Center en Nederlands Visbureau bij het opzetten van marktprojecten.
- Is een voorwaartse integratie van afslagen met handel en verwerking mogelijk?

Bijlage 3: Concepten Thema 'Gezonde Samenleving'

Bouwen met Groen en Glas (BGG)

Het concept
Dit bouwconcept combineert de voordelen van daglicht, groen en duurzame energietechnieken voor een comfortabele en energieneutrale leefomgeving. Aanleiding was het inzetten van technieken uit 'Kas als energiebron': ook gebouwen moeten de omslag maken naar energieneutrale nutsvoorziening. De voordelen voor de gebruikers zijn: betere leerprestaties, meer creativiteit, verbetering van de luchtkwaliteit, betere bevochtiging, zonwering en snellere genezing. De voordelen voor tuinders zijn: strategische uitbreiding van de markt, het communiceren over de positieve effecten van planten en het verbeteren van het imago van de glastuinbouw.

Stand van zaken
Dit concept gaat een nieuwe fase in. Het vervolgprogramma is aan een deskundige partij overgedragen: Stichting Living Daylights gaat een vierjarig programma uitvoeren om het belang van planten in de gebouwde omgeving te borgen in bouwprocessen. Het Productschap Tuinbouw ondersteunt dit programma. Daarnaast gaat de tuinbouw nieuwe allianties aan met marktpartijen uit de bouwsector. Velux, een gerenommeerde leverancier van o.a. dakramen, organiseert internationale symposia over daglicht, waarbij de principes van BGG verspreid kunnen worden.
Een van de grootste glasproducenten ter wereld, AGC, ontwikkelt samen met GSA de Smart Skin, een innovatief bouwmateriaal dat translucent is, warmte en koude kan oogsten en als stralingspaneel voor comfortabele ruimtes kan dienen.
Twee gerenommeerde projectontwikkelaars (Blauwhoed en AM) hebben enkele tientallen woningen ontworpen en zijn de planologi-

sche procedures ingegaan om BGG-projecten te realiseren. Het ontwerp van Jon Kristinsson voor Villa Flora voor een spraakmakend tentoonstellings- en kantoorgebouw op de Floriade heeft de financiële steun gekregen van Limburgse overheden. Het ontwerp van de nieuwbouw van Christelijke Agrarische Hogeschool Dronten is een van de voorbeelden in de derde volledig herziene druk van 'Bouwen met Groen en glas in uitvoering'. Binnen drie maanden na publicatie waren al 700 exemplaren van het boek verkocht. Premier Balkenende heeft het eerste exemplaar in ontvangst genomen bij de opening van de Rabobank Westland, een fraai voorbeeld van een gebouw dat ontworpen is om daglicht en groen in te zetten voor het welbevinden van de medewerkers. Het boek zal in nog drie talen verschijnen (Duits, Frans en Engels) in samenwerking met uitgever Ki Plant. Gesprekken met Chinese partijen voor een Chinese editie zijn gaande. Het TV-programma *EenVandaag* wijdde een item van zeven minuten aan de nieuwe technieken uit BGG en de nieuwbouw van Rabobank Westland. Het programma trok 950.000 kijkers.

Activiteiten 2010
De rol van SIGN/InnovatieNetwerk verschuift van bedenker/ontwikkelaar van het concept naar bewaking van het gedachtengoed: de functionaliteit van de planten in gebouwen moet vooropstaan. Er ligt daarom een belangrijke relatie met de interactieve sierteeltportal (zie onder 'Duurzaam ondernemen'). Verder bewaakt SIGN/Innovatienetwerk dat het concept ten gunste van de sector blijft komen en het belang van groen voldoende aandacht zal krijgen. SIGN begeleidt de meerjarige campagne en zal zich actief inspannen voor goede interactie tussen de bouwsector en de groene sector.

Celebrate Food

Het concept
Celebrate Food wil consumenten verleiden om vaker te kiezen voor verse, smakelijke, gezonde én verantwoord geproduceerde voeding. Om dit te bewerkstelligen, zoekt InnovatieNetwerk naar wegen om deze hoogwaardige voeding – die dan bij voorkeur bestaat uit regionale producten (vanwege hun versheid en kleine ecologische voetafdruk)– een prominentere plaats in winkels en (super)markten te doen krijgen.
Om het koopgedrag in deze richting te stimuleren, worden de volgende stappen ondernomen:
1) Consumenten prikkelen tot het maken van een verantwoorde keuze. Communicatie is hier de sleutel. Hiervoor wordt met verschillende specialisten, zoals psychologen, sociologen, marketingspecialisten, ontwerpers en vele andere partijen, samengewerkt aan bruikbare ontwerpen. Ontwerpen die hieruit voortkomen, moeten zowel toepasbaar zijn in geheel nieuwe formules als in bestaande winkels en supermarkten.
2) Het ontwikkelen van businessmodellen die het interessant maken voor lokale of regionale producenten om deel te nemen aan een (super) markt of detailhandelsformule. Dit leidt tot korte handelswegen, en daarmee tot een geringere belasting van het milieu. Daarnaast krijgen regionale producenten door deze korte handelslijnen een eerlijke prijs voor hun producten (fair trade).

Stand van zaken

Nog voortdurend nemen partijen contact met ons op met het verzoek om te overleggen over de volledige realisatie of het gedeeltelijk overnemen van de ideeën uit het boekje 'Celebrate Food II'. Het verstgevorderd is een initiatief om het ontwerp 'Lazuur' daadwerkelijk te implementeren aan de kop van de wijk Klarendal in Arnhem. Volkshuisvesting Arnhem werkt aan een locatie bij deze 'Vogelaarwijk' en zoekt naar ondernemers die daar een nieuwe aantrekkelijke versmarkt willen starten. Om dat te faciliteren, is een bijeenkomst georganiseerd met diverse ondernemers uit de omgeving van Arnhem. Daarbij werden de mogelijkheden en kansen voor zo'n vestiging besproken, onder meer in een ruimtelijk vormgegeven impressie van 'Lazuur' (een 3-D-uitvoering geprint op een rondlopend doek). Na afloop van de bijeenkomst hebben zich ondernemers gemeld die interesse hebben in de uitwerking van het idee. Zij werken momenteel aan het in kaart brengen van de producten die vanuit het achterland van Arnhem (Achterhoek en Betuwe) kunnen worden aangeboden. Ook werken zij een model uit waarmee potentiële klanten kunnen participeren in het winkelconcept. Wanneer blijkt dat bedrijfseconomisch gezien 'Lazuur' in Arnhem levensvatbaar is, bestaat er een grote kans dat realisatie nabij is.

Ook de Floriade heeft belangstelling voor het concept en beraadt zich op de uitwerking van een 'Supermarkt van de Toekomst' langs de lijnen van het ontwerp 'Lazuur'. Dat zou betekenen dat in samenwerking met meerdere partijen naar manieren van inrichting en financiering moet worden gezocht. Er wordt daarvoor al overlegd met verschillende koepelorganisaties van de detailhandel die naar wegen zoeken om de malaise in de detailhandel een halt toe te roepen en die zoeken naar aansprekende vormen waarmee de detailhandel aantrekkelijker wordt voor de consument. Omdat het ontwerp 'Lazuur' modulair van karakter is (er wordt gewerkt met blokken voor specifieke productgroepen), kunnen de verschillende koepelorganisaties ieder een eigen blok ontwikkelen en zich daarmee presenteren met regionale en hoogwaardige producten in een innovatieve en optimale omgeving. Ook producenten van winkelinterieurs zijn in deze opzet geïnteresseerd. In het verlengde van bovenstaande wordt nu ook gedacht aan een 'Lazuur'-vestiging in Amsterdam. Plannen daarvoor worden verder uitgewerkt.

Activiteiten 2010

Businessmodellen en pilots:

- De zoektocht naar (mede)financiering en deelname van de verschillende activiteiten zal worden voortgezet. Dat betekent verdere uitwerking van een verscheidenheid aan businessmodellen.
- Nu realisatie van een aantal ideeën dichterbij komt, wordt er meer inspanning gezet op het ontwikkelen van operationele plannen.
- Door deze ontwikkeling raken ook andere partijen geïnteresseerd, zodat meer zal worden gezocht naar manieren waarop ervaringen kunnen worden gedeeld en andere partijen ook de ideeën kunnen overnemen, of naar hun eigen criteria kunnen modificeren.

iBanana (voorheen Debatteren met Stickers)

Het concept
iBanana brengt jongeren en levensmiddelenfabrikanten met elkaar in discussie over het assortiment in winkels (met de nadruk op supermarkten). Met dit concept willen we jongeren 'terug laten praten' tegen producenten, en zijn zij niet langer (alleen) een marketingdoelgroep.

Reclamespotjes en verpakkingen van voedingsmiddelen doen vaak allerlei beloftes. Zo bestaan er koekjes die je makkelijk de hele dag door kunt eten en chocoladerepen die je net even de extra energie geven die je nodig hebt. Om jongeren te helpen om via dit concept kritisch te kijken naar voeding en de verschillende marketingtechnieken van fabrikanten, wordt een tweetal speerpunten ontwikkeld en getoetst. Dit zijn:
- Voor het ontwikkelen van een kritische kijk: een jongerenplatform met de werknaam 'iBanana',
- Campagnes door iBanana die jongeren prikkelen om zich uit te spreken over voeding .

Hiermee krijgt 'fair trade' een dubbele betekenis: het gaat niet alleen om een eerlijke behandeling van de producenten en leveranciers, maar ook om een vorm van eerlijke informatieverstrekking aan afnemers. Daardoor zijn zij in staat om bewust hun waardering of afkeer van een product te kunnen geven.

Vanuit het platform, dat de basis vormt, worden de verschillende acties opgezet. Dat kan bijvoorbeeld een stickeractie zijn in een supermarkt (die hiervoor vanzelfsprekend toestemming heeft gegeven). Een groep jongeren gaat de supermarkt in en beoordeelt producten op de informatie die op de verpakking staat. Discussies worden vooral online gevoerd, op de website van iBanana. Deze website moet een levendig discussieforum worden voor jonge consumenten, dat daarmee ook de belangstelling van fabrikanten zal trekken.

Stand van zaken
Na de presentatie door jongeren in december 2008, waarin zij hun visie gaven op hoe zowel jongeren als volwassenen het thema 'Jongeren en voedsel' benaderen, heeft het concept 'Debatteren met Stickers" zich vertaald naar het jongerenplatform iBanana. De jongeren willen via iBanana laten zien dat zij andere jongeren kunnen interesseren en betrekken bij (gezonde) voeding. In 2009 hebben zij, gesteund met maar zo min mogelijk 'bemoeienis van' InnovatieNetwerk, onderzocht hoe zij het platform willen vormgeven. Dit heeft de aandacht getrokken van zowel beleid (LNV) als bedrijfsleven (Tenq, Wessanen, Triodos). In juni 2009 hebben de jongeren de Stichting iBanana opgericht. Een website – vanaf eind 2009 actief – wordt voor de jongeren een belangrijk instrument om in contact met andere jongeren te komen. Via de website worden jongeren uitgenodigd eigen thema's in te brengen en discussies te starten.
Externe financiers voor het idee van de jongeren zijn benaderd. Een aantal heeft aangegeven het platform iBanana te willen ondersteunen.

Activiteiten 2010
De jongeren gaan in 2010 vanuit de Stichting iBanana verderwerken aan het vormgeven van het jongerenplatform. InnovatieNetwerk zal een coachende rol houden en de jongeren begeleiden bij het bewaken van de kern van het concept. Jongeren zullen, waar door hen gevraagd, in contact gebracht worden met (bedrijfs)netwerken. InnovatieNetwerk zal desgewenst optreden als schakel tussen het platform en LNV.

Gezonde Wijk

Het concept
Het concept 'Gezonde Wijk' zoekt naar oplossingen om de directe leefomgeving gezond(er) te maken. Het is bewezen dat groen in de directe woonomgeving een positieve invloed heeft op mensen. Zo zijn mensen met een groengebied in de nabijheid eerder geneigd om te gaan wandelen of hardlopen. Daarnaast heeft de beleving van groen een positieve werking op onze geestelijke gezondheid. Maar er is meer dan de aanwezigheid van groen. Er moet ook worden gekeken naar bijvoorbeeld de inrichting, de toegankelijkheid en leefbaarheid van wijken. Nóg een stap verder gaat de vraag naar de rol van de bewoners zelf bij het gezonder maken van hún wijk. Laten we het over aan de instanties en deskundigen of stellen we de bewoners voorop en benutten we hun doe- en denkkracht? Doen we dat laatste, dan kunnen de openbare ruimten een bindende factor worden in onze versnipperde samenleving. Hoe kunnen we dat doen? Dit kan door bewoners niet langer te vragen 'wat ze willen' met de openbare ruimte in hun omgeving, om vervolgens met al die verschillende wensen zo goed mogelijk rekening te houden. In plaats daarvan kunnen we ons richten op de gedeelde verlangens die onder alle wensen liggen. Het erkennen en opzoeken van deze gedeelde waarden kan een doorbraak betekenen in de kijk op de inrichting, het gebruik en het beheer van de openbare ruimte. Een buitenruimte die universele waarden vertegenwoordigt, kan dan een verbindende schakel zijn tussen culturen en mensen. Hiertoe werkt InnovatieNetwerk samen met meerdere partijen, zoals projectontwikkelaars, wijkwerkers, gezondheidsinstellingen, kunstenaars, en architecten. Allemaal partijen die een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan een 'slimme wijk' waar een gezonde leefstijl makkelijk en aantrekkelijk wordt: samen of alleen. Er wordt binnen het thema 'Gezonde Wijk' niet alleen gekeken naar de wijk, maar ook naar de omgeving. Want in de omgeving liggen vaak aantrekkelijke mogelijkheden die nauwelijks worden benut.

Stand van zaken
De herinneringenaanpak is in 2009 toegepast in de wijk Wielwijk (Dordrecht): bewoners dragen via hun eigen jeugdherinneringen bij aan de inrichting van een braakliggend stuk grond in de wijk. Er zijn ruim tien bewonersbijeenkomsten geweest (verdeeld over drie groepen). De tussenconclusie is: de bewoners vinden de aanpak (via herinneringen toewerken naar de vormgeving van de buitenruimte) zeer inspirerend. Het project, hoewel in opzet zeer bescheiden en nog maar net gestart, heeft in de regio goed de pers gehaald.
Twee ontwerpers hebben eind juni 2009 het ontwerp voor de buurttuin in Wielwijk in Dordrecht gepresenteerd. Dit was een nieuwe fase

van het project. Vormgeefster Tinka Grootendorst (ook werkzaam in de wijk) en ontwerpster Marleen van Tilburg van Buitenkans hebben de inrichting van de tuin gebaseerd op universele waarden die naar voren kwamen uit de verhalen van buurtbewoners over hun jeugdherinneringen aan de groene buitenruimte. De bewoners, die afkomstig zijn uit diverse culturen, zullen het ontwerp aan de gemeente presenteren. De tuin ligt naast de zeer drukke A16. De gemeente heeft besloten om een deel van het terrein permanent in te richten, bij voorkeur volgens de ontwerpen uit het tuinproject.
De gesprekken over de aanleg van de tuin – gepland in het voorjaar 2010 – zijn gestart.

In de zomer van 2009 is de rapportage met beeldessays verschenen over nieuwe, praktische benaderingen voor een Gezonde Wijk. In twee essays ('Buitenkind' en 'WijkenvoorKinderen.nl') staan kinderen centraal. Het derde essay ('Buurtsuccessies') laat zien wat de introductie van groenelementen in een 'versteende' wijk kan opleveren. Het vierde essay ('7-Klapper') beschrijft zeven concrete acties die bewoners (onder wie kinderen) prikkelen tot activiteiten buitenshuis ('Zevenklapper').
Het ideeëngoed van zowel 'Buitenkind' als 'Buurtsuccessies' is in 2009 toegepast, respectievelijk in Groesbeek en Eindhoven.
Samen met de gemeente Alphen a/d Rijn is '7-Klapper' toegepast in een aantal wijken. Voor het concept'WijkenvoorKinderen.nl' zoeken we nog een partij die het wil toepassen.

Activiteiten 2010
De effectiviteit van de herinneringenaanpak zal pas in 2010 duidelijk worden; dan kunnen de bewoners immers daadwerkelijk gebruik maken van 'hun' tuin. De betrokken gemeente en woningbouwcorporatie investeren in de fysieke inrichting van de tuin, waardoor InnovatieNetwerk zich kan concentreren op de bewonersrol bij het gebruik van de tuin. De aanpak wordt voorts goed gedocumenteerd en in discussie gebracht in het veld van professionals en bestuurders. Al in 2009 zijn afspraken gemaakt met Cailin Partners over de wijze waarop dit gebruik gemonitord wordt in 2010. Deze monitoring maakt ook onderdeel uit van de evaluatie van de aanpak. Daarnaast zal de evaluatie boekstaven hoe de aanpak is uitgevoerd in Wielwijk, en aanbevelingen geven voor derden die de aanpak willen toepassen. Voorts steken we energie in brede bekendmaking van het hoe en waartoe van de aanpak. Onderdeel daarvan is het concept een eigen, nieuwe naam te geven. Nu hebben we erover gecommuniceerd onder meerdere noemers (zoals 'Bestemming Nieuw Nederland', 'Groenwijk Wielwijk' en 'Jeugdgroenherinneringen').

Het werk aan de concepten '7-Klapper' en 'WijkenvoorKinderen' zal in het teken staan van het vinden van partijen die zich het concept kunnen en willen toe-eigenen. In de deelconcepten 'Buitenkind' en 'Buurtsuccessies' investeren we niet verder, omdat deze onvoldoende aansluiten bij de kernambitie achter het concept.

Een Groenlabel voor je buurt

Het concept
Je goed en gezond voelen wordt bepaald door meer dan alleen je medische gezondheid. Een prettige woonomgeving waar jong of oud, ziek of fit zich prettig, waardig en nuttig voelt, draagt bij aan je gezond voelen, gezond zijn en aan de kwaliteit van leven. Zelf en samen invloed uitoefenen op je woonomgeving kan daarom preventief en curatief werken.
Het concept 'Groenlabel voor je buurt' beoogt het door zelfsturing verbeteren van de kwaliteit van het buitenleven in de woonomgeving Bewoners bepalen op basis van zelf gekozen/ervaren parameters de kwaliteit van hun buurt. Door zelf aan de slag te (kunnen) gaan, verbeteren en veranderen de bewoners hun buurt op een manier die bij de buurt past op dat moment en in die omstandigheden. Een groenlabel is een dynamisch label. Om te kunnen handelen, is nieuw samenspel tussen professionals (werkzaam bij o.a. gemeente, woningbouwvereniging, welzijnsorganisatie en projectontwikkelaar) en bewoners nodig. Een samenspel dat nieuwsgierigheid en vertrouwen als basis heeft. Het groenlabel beoogt te komen tot echte samenwerking tussen bewoners en professionals. Het groenlabel moet leiden tot meer zelfsturing waarbij samen leven het uitgangspunt is.

Stand van zaken
Het conceptidee 'Een groenlabel voor je buurt' is ontstaan tijdens de rondetafelbijeenkomsten over de publicatie 'Gezondheid zonder grenzen'.
Om ons netwerk mee te laten denken over de verdere invulling van het concept, werd het idee eind 2009 ingebracht als vraagstuk voor de Battle of Concepts. Ook stond tijdens Zinnoveren09 dit thema op de agenda.

Activiteiten 2010
Het concept bevindt zich in de onderzoek- en ontwikkelfase. De uitkomsten van de Battle of concepts en Zinnoveren09 vormen samen met de inbreng van netwerkpartijen zoals woningbouwcooperaties, opleidingen (TU Delft), gemeenten, de basis voor de activiteiten in 2010.

Kantine van de toekomst

Het concept
Bij de meeste beroepsopleidingen (van middelbaar tot hoger) waar voedselbereiding een onderdeel is van het curriculum, staat de maaltijdvoorziening (vooral bij de lunch en de kleine pauzes) los van het onderwijs. In veel gevallen is deze uitbesteed aan een cateringbedrijf. Hierdoor kan het gebeuren dat leerlingen onderwijs krijgen in de productie van duurzame voeding, maar vervolgens een lunch gebruiken die dat allerminst biedt. Het omgekeerde kan ook: het cateringbedrijf spant zich in om duurzame voeding aan te bieden, maar ziet dat niet beloond door de klant-leerlingen. Dat terwijl de gezamenlijke schoolmaaltijd dé gelegenheid is om het geleerde in praktijk te brengen. De 'Kantine van de toekomst' (een algemene werktitel van het concept met mogelijk meerdere specifieke projecten) wil de scheiding tussen aanbieder en gebruiker doorbreken door de maaltijdvoor-

ziening integraal onderdeel van het onderwijs te maken. De kantine (en de bijbehorende keuken) wordt een bijzonder leslokaal, en een deel van het onderwijsprogramma komt in het teken te staan van de gezamenlijke maaltijd.
Het idee voor dit concept is ontstaan in een bijeenkomst met Frederike Praasterink van de HAS Den Bosch, die op haar beurt geïnspireerd was geraakt door de concepten 'Celebrate Food' en 'Samen Goed Eten'. Hierop is samenwerking gezocht met patron cuisinier Eric van Veluwen en de partij die nu de catering op de HAS verzorgt. Met hen, en anderen binnen de HAS, is een plan van aanpak ontwikkeld om de eigen productie van de school te gaan gebruiken voor de catering van de kantine van de school. In zo'n 'Kantine van de toekomst' worden de faciliteiten van de school (productie, verwerking, presentatie en verkoop) opgenomen en bedrijfsmatig gerund. Dat betekent dat er een fraaie leeromgeving met een veel betere binding met de praktijk wordt opgezet. De verwachting is dat deze aanpak de leerlingen ook nog eens zal aanzetten tot een bewuster en gezonder eetgedrag. Ofschoon dit concept toegesneden is op (deels) voedselgerelateerde beroepsopleidingen, verwachten we dat het inspiratie kan bieden voor andere onderwijstypes.

Stand van zaken
Het concept wordt momenteel onder de titel 'HAStaCan10A' bij de HAS in Den Bosch uitgewerkt. Er is voor een lijn gekozen van een 'zelfvoorzienende' schoolkantine, waarin de eigen productie van de school wordt gebruikt voor de catering van de school. Belangrijk daarbij is ook weer te weten of de HAS voldoende eigen producten heeft om een kantine te laten draaien en of een leeromgeving geschikt is vanwege de voedselveiligheidseisen (HACCP) om producten te bereiden die geschikt zijn voor de verkoop. En natuurlijk dient een zelfvoorzienende schoolkantine ook bedrijfseconomisch te kunnen draaien. Al deze onderwerpen worden momenteel op hun haalbaarheid onderzocht. Verder wordt bezien of het in ontwikkeling zijnde businessplan en operationele plan kunnen worden overgezet naar andere locaties.

Activiteiten 2010
Uitwerking van de businessplannen en operationele plannen. Verbreding van de activiteiten naar andere partijen en/of locaties.

Oerdis

Het concept
Oerdis reconstrueert het menu van onze verre voorouders om zo gezonde voeding onder de aandacht te brengen. Want we eten ongezond. Ons huidige voedingspatroon is volledig vervreemd van onze oorspronkelijke voeding, het 'oerdieet', en steeds vaker hebben ziektes en lichamelijke klachten te maken met ons huidige eetgedrag. Aan de hand van uitgebreid wetenschappelijk onderzoek (o.a. archeologisch, antropologisch, etnografisch) kan in beginsel het 'dieet' van onze voorouders worden gereconstrueerd. Met die kennis kan vervolgens door voedingsdeskundigen een 'archetypische' menukaart worden opgesteld. Mensen moeten suggesties uit Oerdis makkelijk kunnen opnemen in hun dagelijkse leven. Daarom ligt de nadruk van het

concept ‘Oerdis’ op de praktische invulling ervan. Uiteindelijk moet dit leiden tot een gezonder voedingspatroon dat op grotere schaal wordt geïmplementeerd. Want hoewel wij in de loop van de evolutie qua biochemie weinig van onze voorouders zijn gaan verschillen, zijn we qua eetgedrag volledig van hen vervreemd.

Stand van zaken

Als uitkomst van een aantal workshops met experts zijn de ideeën achter het concept ‘Oerdis’ onderschreven. Feitelijk werd vastgesteld dat we beter kunnen gaan werken met een schijf van drie dan een schijf van vijf (granen en zuivelproducten passen eigenlijk niet in ons dieet). Om hier ook weer niet al te extreem in te zijn, sluiten wij deze producten niet uit, ook omdat primitieve granen een goede bron kunnen zijn van vezels en omdat zuivelproducten, zoals kaas en boter, vetten bevatten die goed in een Oerdis-maaltijd passen. Verregaand ‘geraffineerde’ producten passen daar evenwel niet in. Met deze uitgangspunten zijn dagmenu’s met de daarbij behorende recepten opgesteld op basis van grondstoffen van producenten uit het ‘hogere’ segment (natuurvoedingszaken) en het ‘lagere’ segment (goedkope supermarkten). Berekeningen van de macrovoedingsstoffen, het vitaminegehalte en de mineralen en sporenelementen in de menu’s leverden interessante gegevens op: het gehalte aan vezels is opvallend hoog, het energiepercentage vet is in verhouding hoog omdat het energiepercentage koolhydraten lager is, de vetzuursamenstelling is gunstig, en knelpunten in de huidige Nederlandse vitaminevoorziening (zoals vitamine A en D en foliumzuur) en de mineralen en sporenelementen (ijzer, selenium en zink) komen in Oerdis niet voor. Wel scoort calcium iets lager dan de huidige Nederlandse aanbeveling, maar dat is met een sinaasappel meer wellicht te ondervangen.
Ondertussen is de oorspronkelijk door Liesbeth Smits opgestelde en door Joosje Noordhoek geredigeerde tekst gecombineerd met de eerste tien dagmenu’s en recepten van Eric van Veluwen en Karine Hoenderdos tot een ‘Oerdis eetboek’, dat beschrijft hoe en waarom je zo zou moeten eten. Het boek is in augustus 2009 verschenen bij Uitgeverij KunstMag uit Zutphen, die het boek verspreidt via de betere boekhandel. Ook is het boek te krijgen bij het Nederlands Openluchtmuseum en bij de Stichting Oerdis die door Eric van Veluwen van De Vale Ouwe is opgericht. De opbrengsten van het boek worden doorgesluisd naar de Stichting Oerdis, die daarmee de mogelijkheid krijgt om het gedachtengoed achter Oerdis verder te ontwikkelen en te verspreiden. In die zin is het concept door private partijen omarmd.
Om de informatie over de Oerdis-ontwikkelingen gemakkelijker toegankelijk te maken, is de website www.Oerdis.nl ondergebracht bij de Stichting Oerdis. Daar zijn bijvoorbeeld ook de supermarktvarianten van de Oerdis-menu’s te bekijken. In samenwerking met de Radboud Universiteit is een Facebook-applicatie over Oerdis ontwikkeld die jongeren wellicht zal aanspreken. Ook is een Oerdis-groep opgezet onder LinkedIn. Zowel de Facebook-applicatie als de LinkedIn-groep worden beheerd door de Stichting Oerdis, via haar website.
Omdat onder alle betrokkenen binnen het concept ‘Oerdis’ nu voldoende consensus bestaat dat deze manier van eten is aan te bevelen, kan Oerdis worden opgevat als een benchmark voor ‘gezond’. Met het LUMC (Hanno Pijl, Leids Universitair Medisch Centrum), het UMCG (Frits Muskiet, Universitair Medisch Centrum Gronin-

gen) en Wageningen UR (Harry Wichers) is een voorstel gemaakt voor een experiment voor het onderzoeken van het effect van een paleodieet op diabetes type II-patiënten. Daaraan liggen ideeën ten grondslag dat een (als extreem aan te merken) paleodieet à la Cordain curatief werkt en een eetstijl à la Oerdis preventief werkt bij de aanpak van overgewicht of in de overtreffende trap obesitas, en de risico's die daaraan verbonden zijn (zoals diabetes type II).

Activiteiten 2010
- Productie van een Oerdis-rapportage met de resultaten van het praktijkexperiment en de ervaringen van andere Oerdis-gebruikers, zo mogelijk aangevuld met meerdere menu's.
- Ondersteuning bij de ontwikkeling van de Stichting Oerdis (voornamelijk bestuurlijk en communicatief).
- Ondersteuning bij het opzetten van een grootschalig praktijkexperiment.
- Exploratie van mogelijkheden om productlijnen verder te ontwikkelen.

Samen Goed Eten

Het concept
Samen Goed Eten brengt het belang van een goede maaltijd in goed gezelschap onder de aandacht. Want een gezamenlijk genoten lekkere maaltijd, zo wijst onderzoek uit, heeft een positieve invloed op mensen. Toch blijkt dit in de praktijk nauwelijks te realiseren. Collectieve maaltijdvoorzieningen – als ze er al zijn – worden nu sterk gedomineerd door efficiency (gaarkeukens, etc.). Eten wordt in dit geval meer beschouwd als 'voeding' dan als 'maaltijd' en is bovendien vaak een individuele aangelegenheid. Vanuit sociaal-maatschappelijk oogpunt heeft deze benadering een keerzijde. Zo zijn er aanwijzingen dat ouderen hun eetlust terugkrijgen, zieken sneller beter worden en kinderen gezonder gaan eten, wanneer er meer aandacht aan de maaltijd wordt besteed. Het gaat dan om wat men eet, maar zeker ook om hoe men het eten ervaart. Ambiance en gezelschap zijn hierbij van groot belang.
Na de succesvolle introductie van Smaaklessen is de discussie rond de kwaliteit van eten en de kennis van eten bij kinderen in sneller vaarwater gekomen. InnovatieNetwerk voelde de behoefte om hierop verder te bouwen en op een meer structurele manier te kijken naar de rol die Samen Goed Eten kan spelen in collectieve omgevingen zoals scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen.
Met het project 'Samen Goed Eten' wil InnovatieNetwerk bijdragen aan het doorbreken van deze geïndividualiseerde eetcultuur. Het is onze ambitie om concepten te ontwikkelen waarbij de invulling van de gezamenlijke maaltijd wordt 'herontdekt'. Concepten waarbij ruimte is voor denken in meerwaarde van Samen Eten. We kijken goed naar voorbeelden in de praktijk waar Samen Goed Eten wél van de grond komt: wat kunnen we leren van die goede uitzonderingen om te zorgen dat Samen Goed Eten overal de regel wordt? Hoe kunnen we een structurele basis aan die initiatieven geven?

In 2008 is ervoor gekozen de werkzaamheden aan dit concept geheel te concentreren op de eetcultuur op *basisscholen*. En dan in het bijzonder op de lunch, omdat dit het moment is waarop veel kinderen aan

hun lot overgelaten worden én er zoveel kansen liggen om de sociale, pedagogische en voedingskundige merites van een gezamenlijke lunchmaaltijd te benutten. Nederland is het enige land in Europa waar schoolmaaltijden niet standaard zijn. Het gevolg is dat een grote groep basisscholieren niet of slecht gevoed de schooldag doorbrengt. De opgave die we ons gesteld hebben is om het belang van samen goed eten bij zoveel mogelijk scholen te agenderen én te laten zien wat ouders, leerkrachten en bestuurders kunnen doen om op hun eigen school een lunchcultuur te realiseren.

Stand van zaken

Onder dit concept is in 2009 een portfolio aan activiteiten ontwikkeld:

1. Ontwikkeling van instrumenten/hulpmiddelen die ouders, leerkrachten en schoolbestuurders kunnen inzetten als zij willen investeren in een eetcultuur:
   a. Een LunchLadder, een webgebaseerd 'navigatiesysteem' waarop scholen hun ambities, activiteiten en ervaringen kunnen delen. Met Creápolis Media, ontwikkelaar van de LunchLadder, is een pilot gestart bij een handvol scholen, ter voorbereiding op een landelijke introductie.
   b. Een Lunchwaaier, een inventaris van praktische vormen voor de lunchvoorziening op basisscholen, inclusief informatie over de uitvoering, de organisatie en de kosten. De Lunchwaaier wordt ontwikkeld door de GGD-Amsterdam, de OSA (ondernemingen in de sociale sector in Amsterdam) en Tijd voor Eten. De Lunchwaaier is aangevuld met acht korte webfilmpjes die laten zien hoe een aantal van de mogelijkheden in de praktijk werken.
   c. Een Dabbawallah-Nederlandse-stijl, een systeem (naar Indiaas voorbeeld) dat een alternatief biedt voor de broodtrommel (het is een stapelbox waar meer en andere producten in kunnen dan alleen belegde boterhammen) en waarin ouders en middenstand een actieve rol hebben (zij verzorgen de inhoud, samen met de kinderen). Waag Society en Happy Food onderzoeken de uitvoerbaarheid en aantrekkelijkheid van dit systeem in de vorm van een pilot bij twee scholen.
   d. Trainingsmateriaal over Samen Goed Eten voor overblijfkrachten. Dit doen we in samenwerking met IOS-ENSAC, een organisatie die overblijfkrachten opleidt.
2. Productie van materiaal ter ondersteuning van een brede discussie over het belang van Samen Goed Eten op basisscholen. DBC Media heeft materiaal verzameld voor een documentaire over eten op basisscholen, en bij zeventien basisscholen in Amsterdam is een onderzoek gestart naar het eetgedrag van basisscholieren onder schooltijd. Het streven is dat dit uitmondt in een documentaire op nationale televisie, als opmaat voor een landelijke discussie.

Gerichte inzet voor een specifieke categorie basisscholen: scholen voor Langdurig Zieke Kinderen (LZK-scholen). Op veel van deze scholen bestond een heuse eetcultuur, maar door het ontbreken van een financieel overheidskader hiervoor zijn de maaltijdvoorzieningen bij bijna alle scholen gelijkgeschakeld met die van 'normale' basisscholen – lees: verdwenen. InnovatieNetwerk zoekt samen met deze scholen naar nieuwe financieringsgrondslagen voor de maaltijdvoorziening op deze bijzondere schoolcategorie, mede in de verwachting dat dit op termijn

ook kansen biedt voor andere basisscholen. De zoektocht naar een nieuwe financieringsgrondslag ondernemen we met een bedrijf dat zich richt op starten van ondernemers-met-maatschappelijke-idealen (Start-U-Up), en in nauw overleg met de groep van directeuren van LZK-scholen en beleidsmedewerkers van het ministerie van VWS. Op een goed bezochte netwerkbijeenkomst 'Samen Goed Eten' zijn de eerste contouren van de 'instrumenten' (zie 1) gepresenteerd en in creatieve brainstorms versterkt. Op www.samengoedeten.nl is hiervan een (beeld)verslag gepubliceerd.

Activiteiten 2010
De activiteitenportfolio zal goeddeels dezelfde 'kopjes' hebben als in 2009, met het verschil dat de aard van het werk zal verschuiven van ontwikkelen en testen naar uitvoeren en borgen. Zo zullen we een krachtige partij moeten vinden, of coalitie moeten smeden, om de instrumentatie structureel te kunnen ondersteunen. Een organisatie zoals gevormd is voor de uitvoering van Smaaklessen ligt ook hier voor de hand. De in gang gezette landelijke discussie over de noodzaak om te komen tot een fatsoenlijke eetcultuur op basisscholen moet dienstig zijn aan deze inspanning.
Ten aanzien van de maaltijdvoorziening op LZK-scholen is het zaak de volgende stap te zetten: na keuze van het meest veelbelovende financieringsmodel investeren we in een businessplan dat grondig aangeeft hóe de maaltijdvoorziening volgens deze grondslag structureel veiliggesteld kan worden, en wat dit betekent voor de betreffende scholen. We doen dit met een brede groep belanghebbende partijen, waarvan de samenstelling (buiten de LZK-scholen) goeddeels afhankelijk is van het type financieringsmodel dat gekozen wordt. Overigens is een koppeling met Oerdis denkbaar in een van de voorlopige modellen (die waar het eten op LZK-scholen onderwerp is van een onderzoeksprogramma naar de relatie tussen voeding en gezondheid).

Streekstations

Het concept
Het concept 'Streekstations' maakt substantiële regionale afzet voor regionaal geproduceerde producten mogelijk. Gebruikmakend van bestaande consumentenstromen, de automobilist die zich dagelijks over de Nederlandse snelweg door het landschap beweegt, is een Streekstation de schakel tussen vraag en aanbod.

'Streekstation' staat er in grote letters op het bord langs de snelweg. Na de afslag is het nog een paar honderd meter tot die prachtige winkel waar het binnen geurt naar kwaliteitsproducten uit de regio. In het Streekstation kunnen consumenten niet alleen verse groente en fruit kopen, maar ook jam en honing, en zuivelproducten zoals kaas. Voor lokale boeren en andere ambachtslieden vormt de winkel een prachtig afzetkanaal. Consumenten kunnen er de sfeer van de regio letterlijk proeven en opsnuiven. Zelfs het landschap wordt er beter van. Een Streekstation – het is eigenlijk zo vanzelfsprekend.

Uitgangspunten voor een Streekstation zijn:
- Het bevindt zich langs de snelweg en is zeer toegankelijk,
- Meer dan 50 procent van de productomzet komt uit een straal van 50 km (de regio),
- De consument komt via de producten in contact met de regio,
- Boeren en ambachtelijke ondernemers zijn direct betrokken,
- Het bevordert duurzame landbouw in het achterland,
- Het levert een bijdrage aan de diversiteit en kwaliteit van het landschap.

Stand van zaken
Het gedachtengoed achter Streekstations (regionale productie voor regionale afzet) krijgt steeds meer aandacht en stimuleert verschillende (markt)partijen om anders te gaan denken over duurzame ketens, toekomstgerichte voedselproductie en gezonde voeding. Met de gemeenten Houten en Utrechtse Heuvelrug (Driebergen Zeist) zijn gesprekken gaande over de realisatie van een Streekstation. Landmarkt is de private partij waarmee het concept verder wordt ontwikkeld. Eind 2009 is bekend of Houten en/of Driebergen-Zeist daadwerkelijk doorontwikkeld kunnen worden.

Naast het zoeken van locaties is er onderzoek gedaan naar de inpassing van een Streekstation in bestemmingsplannen. De uitkomsten van dat onderzoek worden benut tijdens gesprekken met de verschillende overheden.

Activiteiten 2010
Wanneer er in Houten en/of Driebergen-Zeist verder draagvlak is voor vestiging van een Streekstation zal er verder gewerkt worden aan realisatie op die locatie(s). Wanneer beide locaties niet of onvoldoende kansrijk blijken te zijn, zal er gezocht worden naar een nieuwe locatie. Inhoudelijk wordt er in 2010 ingezet op het ontwikkelen van nieuwe effectieve vormen van samenwerking tussen producenten, verwerkers en afnemers (consumenten), gemeentelijke voedselstrategieën en ruimtelijke planning en voedsel. In 2010 zal intensiever contact gelegd worden met partijen in de mobiliteitssector, waaronder Rijkswaterstaat.

Waardenpas

Het concept
Iedereen heeft zijn eigen morele waarden. De ene persoon drinkt Max Havelaar-koffie, maar geeft wat minder geld uit aan ecoproducten. De andere persoon drinkt huismerkkoffie, maar wil per se onbespoten groente en fruit. Beide personen hebben hun eigen morele voorkeuren. Het is echter niet altijd eenvoudig om een keuze te maken. Er zijn weliswaar vele keurmerken die consumenten hierbij van dienst zijn, maar op de gemiddelde verpakking van een product staat maar weinig (begrijpelijke) informatie over bijvoorbeeld de herkomst, de productiemethode, de milieubelasting, enzovoorts.
Door 'waarde-informatie' toe te voegen aan producten, kunnen consumenten hun koopgedrag bijhouden. Dit gebeurt allereerst door online via een vragenlijst de persoonlijke waarden te toetsen. Dit levert een profiel op dat laat zien wat zij nu echt belangrijk vinden. Vervolgens

wordt na elke betaling met de Waardenpas informatie opgeslagen over de verschillende producten. Thuis kan vervolgens de pas worden uitgelezen, waardoor direct zichtbaar wordt of de aankopen overeenkomen met het 'morele profiel' dat is opgeslagen. Consumenten kunnen hierdoor eenvoudig achterhalen of hun aankopen voldoen aan hun persoonlijke eisen. Uiteindelijk zorgt deze transparantie ervoor dat zij tijdens het winkelen makkelijker een bewuste keuze kunnen maken.

De Waardenpas maakt het daarmee voor consumenten makkelijk om een moreel verantwoorde keuze te maken bij hun aankopen. Door toegevoegde informatie aan producten kunnen consumenten via deze betaalpas controleren of hun koopgedrag overeenkomt met hun persoonlijke waarden. In discussies over verduurzaming van landbouw en voedsel komen we niet verder dan vast te stellen dat er een spanning is tussen burger en consument ('De burger wil verantwoorde producten, maar koopt de consument die ook?'). Terwijl we weten hoe lastig het is om die inspanning inzichtelijk en hanteerbaar te maken voor de mensen zelf. Met een Waardenpas zien mensen in welke mate die spanning ook voor henzelf geldt en wat zij eraan kunnen (en willen!) doen. Een Waardenpas individualiseert daarmee een dilemma dat nu nog blijft steken in abstracties en morele appèls.

Stand van zaken

Om het concept verder aan te scherpen, is een rondetafelgesprek georganiseerd met de mensen van Waardenpas en derden, onder wie Eelco Fortuin (voorheen van Fairfood), Annemarie Mol (filosofe/ethica) en Kees de Gooijer (Wageningen UR). Dit leverde erg nuttige inhoudelijke en procesmatige commentaren op.

Met webbouwers is overleg geweest over de bouw van een Waardenpas-website. Op deze website kunnen bezoekers hun eigen waardenprofiel aanmaken, dat zij vervolgens via een aparte applicatie (een *widget*) kunnen gebruiken in online communities, zoals die van de RVU (educatieve omroep) maar ook Hyves. Het mediabedrijf Q42 heeft uiteindelijk de bouw van zowel de site als de widget ter hand genomen, in nauw overleg met o.a. de RVU. Op de Waardenpas-site zullen ook de waardenprofielen te zien zijn van andere bezoekers, onder wie een aantal bekende Nederlanders, zoals twee bestuursleden van InnovatieNetwerk, een kamerlid, een kok en minister Verburg.

Met Dick Veerman (Foodlog), Eric van Veluwen en Tjalien de Lange (beiden Good Food Alliance), en Corline van Es (projectleidster Waardenpas) is overlegd over een eventuele samenwerking tussen Good Food Alliance en Waardenpas. De Good Food Alliance richt zich op bedrijven: hen prikkelen om veel duidelijker te laten zien aan consumenten hoe zij met een aantal duurzaamheidsthema's omgaan. Waardenpas doet hetzelfde, maar dan voor consumenten (hoe gaan díe met duurzaamheidsthema's om?). De conclusie was dat het raadzaam is om de twee concepten eerst verder uit te werken, en in een later stadium weer te kijken naar daadwerkelijke samenwerking.

LNV-minister Verburg publiceerde begin juli 2009 de beleidsagenda Duurzame voedselsystemen. Consumenten ondersteunen bij het maken van bewuste keuzes is een van de speerpunten van haar beleid. In dat kader kondigt zij de introductie aan van de Waardenpas in 2009. De minister: "Deze pas moet het voor consumenten makkelijk maken om een verantwoorde keuze te maken bij hun aankopen."

De lancering – in de vorm van een website en een Hyves-widget – zal, wegens technische tegenvallers, pas begin 2010 kunnen plaatsvinden.

Activiteiten 2010

In 2010 zal een hostende partij gekozen moeten worden, een partij die het sociale netwerk dat rond de Waardenpas ontstaat, gaat onderhouden en doorontwikkelen. De inzet van InnovatieNetwerk zal sterk afhankelijk zijn van de hoeveelheid en het type interacties dat op de online community zal plaatsvinden. De rol kan variëren van aanjagen (bijvoorbeeld via een gerichte campagne om het sociale netwerk (meer) bekendheid te geven), en conceptbewaken (bijvoorbeeld door de hostende partij sterker te laten modereren en de discussies te prikkelen) tot doorontwikkeling naar de markt (bijvoorbeeld door directe koppelingen te maken met koopbeslissingen).